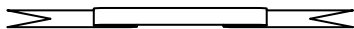

СОЦИАЛ ЖҰМАБАЕВ
КӘРІМ ЖАЛМАҚАНОВ

БІРЖАННЫҢ БЕЛГІСІЗ ҒҰМЫРЫ

НҰРАЛЫ ШЕЖІРЕСІ

Петропавл – 2009

ISBN

Солтүстік Қазақстан облыстық өлкетану мұражайы
жанындағы «Асыл мұра» орталығы

Редакция алқасы: Қайролла Мұқанов,
Қаратай Биғожин,
Таңат Сүгірбаев

Редакторы: Болат Нұртаев

Авторлары: Социал Жұмабаев
Кәрім Жалмақанов

БІРЖАННЫҢ БЕЛГІСІЗ ҒҰМЫРЫ
НҰРАЛЫ ШЕЖІРЕСІ

Петропавл қаласы - бет

Кітапқа Біржан сал Қожағұлының бұрындары
беймәлім болып келген өмірдеректері енген.

Екінші бөлімінде Керей руының Нұралы
атасының шежіресі жазылған. Кітаптың тарихи-
танымдық мәні зор.

ISBN

БІРЖАННЫҢ БЕЛГІСІЗ ҒҰМЫРЫ

БІРЖАННЫҢ БЕЛГІСІЗ ҒҰМЫРЫ

БІРЖАН САЛДЫҢ АТА ҚОНЫСЫ

Есімі алты алашқа жайылған, үш жүз төбесіне көтерген сал-сазгер, әнші ақын Біржан сал Тұрлыбайұлы (1825-1897) туралы айтылып та жазылып жүрсе де әлі де өмірдеректерінің зерттелмей, ашылмай жатқан қыры мен сыры кездеседі. Әсіресе, оның қай жылы туғаны, ата мекені, шығармашылығы туралы жансақ айтылып жүргені де аз емес. Бұның бәрі әуелде жазылып қалған өмірбаянының жоқтығынан және түбегейлі емес, үстірт зерттеуден болып отыр.

Біржан салдың ХҮІІІ ғасырға дейінгі арғы аталарының (Нұралы, Нұрымбет керейлердің) қонысы қазіргі Қорған қаласының батыс жағындағы ормандар мен көлдер екен. Бұл жер Қостанай және Қызылжар өңіріндегі керейлердің түп атасы ХҮІ ғасырда өмір сүрген Бағлан бидің қонысы болған жер. Осы маңдағы қазіргі Звериноголовск қаласы “Бағлан” ауылы деп аталған.

1745 жылдары Бергіс (Біржан салдың атасы) және Құрман (Марал ишанның атасы) бастаған Нұралы және Нұрымбет керейлер Аманқарағай орманының Күнгей жақ жартысы мен сол маңдағы Қайранкөл (Әуликөл), Қандыкөл, Сулыкөлдердің

жағасындағы ормандары қоныс қылады. 1790 жылы Аманқарағай орманы өңірінде жаңбыр жаумай құрғақшылық болып жұт болады, орман өрттенеді. Нұралы, Нұрымбет аталары малдарын қыстататын жер іздейді. Осы кезде қазіргі Жаңажол ауылына қарасты Елтінжал, Бүркеутал жерінде мекендейтін Көшебе-Керейдің Тоқтаболат балалары: Әлібек, Елтін, Өтеп, Төлеп, Қарамен, Қожабай, Кішкентайлар Тобыл өзені бойынан алған шұрайлы жерге көшеді. Бұл уақытта Бертіс пен Құрман қайтыс болып, екеуі де Аманқарағай жеріне жерленеді. Нұралы мен Нұрымбеттің басшылары болып қалған Қожағұл мен Құрман сол кездегі Қызылжар уалаятының басшысын Тоқтаболат балалары жерін уақытша пайдалануға сұрап алады, кейін сол жерге біразы ие болып қалады.

Туған жерлеріне Тоқтаболат ұрпақтары Тобыл бойынан, әсіресе, Елтін, Қарамен, Қожабай мырзалардың ұлдары, немере-шөберелері мүлде оралмайды. Тоқтаболаттың басқа ұлдарының балалары да жұтқа ұшырап, кедейленіп қалады. Иесіз қалған қоныстарды Нұралылар иемделіп алыпты. Нұрымбеттер жұттан айығып қомданып алған соң, қайтадан Аманқарағайға көшіп кетеді. Азшылығы Нұралыларымен бірге қала береді.

Кейін бұл жерде қалған Нұрымбеттіктер “Нұрымбет” атты қоныс салады. Бұл қоныс 1930 жылдары “Нұрымбет” колхозын құрайды. Кейін

бұл ауыл “Ақбалық” колхозының, одан кейін “Озерный” совхозының құрамында болып, 1960 жылдардың соңында ауыл жабылып, тұрғындары көрші ауылдарға көшіп кетеді. Қазір де біраз отбасылары Троебратное, Пресноредуть селоларында тұрып жатыр.

Сол кезден бастап, Тоқтаболат бүркеуі деген орманды Қожағұл (Біржан салдың атасы) иемденген екен, содан ол қыстау Қожағұл бүркеуі деп аталыпты. Қашанда жер-су аттары тарихи шындықтың бұлжытпайтын дерегі болып қалады. Тоқтаболат балаларының атындағы жер-сулар, атап айтқанда: Өтеп (үлкен Өтеп, кіші Өтеп), Қожабай көлдері, Қарамен қыстауы, Елтін жалы орманы Жаңажол ауылы төңірегінде әлі бар, бәрі де тарихи атауымен аталады.

Ғабит Мүсірепов “Ұлпан” романында “Елтін жалды” Күрлеуіт деген шағын рудың Елтін атты кісінің есімімен аталған деп жазса, одан бұрын бұл жерге Елтін Тоқтаболатұлының ие болғаны Көшебе шежіресінде жазылған. Шындық тарих қойнауында қалып келеді.

Тоқтаболаттың Өтеп, Әлібек, Кішкентай, Маржа деген ұлдарының ұрпақтары Жамбыл ауданындағы Айымжан ауылында, Преснов қалашығында, Қызылжар, Астана қалаларында тұрып жатыр.

Жоғарыда аталған жерге Көшебе керейлерден кейін Нұралы, Нұрымбет керейлердің ие болғанына

да жер-су аттары куәлік ете алады. 1970 жылдарға дейін Жаңажол қардонының “Есеней кардоны” деп аталып келгенін жақсы білеміз. Осы арада бірнеше тарихи уақиғалардың орны болған бүркеу тарихы туралы айта кетейік.

Есеней Естемесұлының заманында 1826 жылдан бастап Қожағұл қоныс аударған соң, Қожағұл бүркеуі “Есеней кардоны” деп аталады. 1919 жылғы облыс картасында осылай жазылған. Ел ішінде мынадай аңыз сақталған. Есеней қайтыс болғаннан кейін Ұлпан шаруа басқарып тұрғанда жылқышылардың біреуі кардон ішінен құрық кесіп алыпты. Мұны естіген Ұлпан жылқышыға дүре соққызған екен. Бұл аңыз болса да, ол кезде табиғатты қорғауға қаншалықты көңіл бөлгенін байқауға болады. Бұл Қорық жерінің басқа жерден ерекшелігі жер қыртысы құмдасын, көп жеріне табиғи қарағай өскен. Жердің осы қасиетін ескерген Солтүстік Қазақстан орман шаруашылығы 1960 жылдары осы алқаға тағы қосымша қарағай отырғызды.

1961 жылы облыстың атқару комитеті осы жерде Жаңажол қорығын жасау туралы шешім шығарды. Қорықтың табиғаты өте әсем, неше түрлі табиғи гүлдер, шөптер өседі. Жерлес жазушы Ғабит Мүсіреповтың елге келгенде дем алатын орны, “Қыз қарағайы” да осы қорықта.

НҰРАЛЫ КЕРЕЙ ЕЛІНІҢ ҚОНЫС АУДАРУЫ

XIX ғасырдың басында Орта жүзде хандық жойылып, округтерге бөлшектенген елдің береке-бірлігі кетіп, Ресей еліне кіріптар болғанын тарихтан жақсы білеміз. Қазақ ата-қонысынан айырылып, оның үстіне мөлшерден тыс алым-салық салынуы, ислам дініне қысымшылық жасалуы хылықтың отаршылдарға қарсы наразылығын күшейтті. Осындай кезеңде керейдің Нұрымбет атасынан тарайтын Марал ишан Құрманұлы Ресей патшасының отаршылдығына қарсы елді ғазауат күресіне көтерді. Марал ишан қозғалысы ғазауаттық діни соғыс болғанымен, шын мәнінде шынайы ұлт-азаттық қозғалыс еді. Қазақстанның солтүстік өңірлерін, Батыс Сібірді мекендейтін мұсылмандарды қамтыған бұл соғыс біраз жылдарға созылады. Ақыры, көтерілісті аяусыз жаныштап басқан жазалаушы жасақтар Марал ишанға аталас ауылдарды да шауып, күн көрсетпейді. Әсіресе, Пресногорьков, Преснов бекіністерінің жандармдары екі бекіністің ортасындағы Нұрымбет, Нұралы аталарының ауылдарын талаумен болады. Нұрымбет атасы бұрынғы қонысы Аманқарағай жеріне, Нұралының Бертис әулеті Көкшетау жеріне ауа көшуге мәжбүр болады.

Нұралы атасы ұрпақтарының «Қожағұл бұркеуі» жерін тастап кетуінің екінші себебі де бар. Бұркеу жерінің әсем табиғатына қызыққан орыс отаршылдары бұл араға қала тұрғызып, Пресногорьков және Преснов бекіністері арасында тағы бір бекініс салуды ойлайды. Жергілікті халық нұралыларды алдай, көшебе аталары жерлеріне (Майбалық, Кенже ауылдары жерлеріне) еріксіз көшіреді. Малының көптігінен («Мың жарым жылқы біткен Қожағұлға» – Біржан мен Сара айтысынан. С.Ж.) кең жайылым іздеген Бертис әулеті Көкшетау жеріне қоныс аударады. Бертис әулетінің Көкшетау жерін таңдауының тағы бір себебі болған екен. Көкшетау аймағын мекендейтін Ақсары керейде Жөкей есімді атақты адамы болыпты. Ол әрі би, әрі бай кісі екен. Айыбы перзентсіз екен. Жөкей қайтыс болады да, Ақсары керейлер Жөкейдің орнына әділ би болатын кісі іздейді. Олар Қожағұлды Жөкейдің орнына лайық деп есептейді. Ақсарыладың қалауымен Қожағұл қажы бастаған Бертис әулеті көшіп барып, Жөкей бұлағының жағасына қоныстаныпты. Жөкей бұлағы сол кезден бастап, Қожағұл бұлағы деп аталады. Сонымен қатар, Жөкей көлі де кейін Қожағұл көлі деп аталып, оның дөңесін Бертис әулеті мекендепті.

Біржан сал өмірдеректерінің бұрмалауына шежіреде аттас адамдардың болуы да әсер еткен. Мысалы, сол дәуірде Ашамайлы керейде үш Бертис өмір сүрген, үшеуі де атақты адамдар болған.

Олардың біріншісі – Көшебе руының Таузар атасынан шыққан Бертiс Қабидұлы (Қожаберген жырау, Сегiз серiлермен аталас). Ұрпақтары Солтүстiк Қазақстан облысының Жамбыл ауданындағы Петровка (Баян) ауылында, Петропавл (Қызылжар), Астана, Ресей елiнiң Қорған, Түмен, Омбы шаһарларында тұрып жатыр. Ол әрi би, әрi бай, әрi батыр, ел басшысы болған. Оның немересi Тiленшi де би болып, Керейдiң бес дiңгегiнiң бiрi атанған. Жамбыл ауданына қарасты Петровка (Баян) селосының батыс жақ бетiнiң 3-4 шықырым жерiнде Бертiс қорымы (зираты) бар. Ұрпақтары қайтыс болған адамдарын осы уақытқа дейiн осы қорымға жерлейдi.

Екiншi Бертiс – Бiржан салдың бабасы Бертiс Кенжеұлы. Бұл Бертiс Аманқарағай жерiнде Қайранкөл, кейiн Әуликөл деп аталған көлдiң жанындағы қорымда Марал ишанның әкесi Құрманмен бiрге жерленген.

Үшiншi Бертiс – Ақсары керейдiң Тоқымбет атасынан шыққан атақты би, әрi батыр, ел басқарған адам болған. Бұл Бертiстiң де қонысы Көкшетау облысының Еңбекшiлдер ауданының жерiнде болған бейiтi де сол жерде.

Кейбiр лауазымды зерттеушiлер екiншi Бертiстi үшiншi Бертiспен шатастырып Бiржан сал өмiрдеректерiн тарихқа жанаспайтын деректермен бұрмалады. (Илия Жақанов. «Аспандағы аққуға әнiн қосқан». «Жұлдыз». 1982 ж. № 4).

ҚОЖАҒҰЛ БҮРКЕУІ ЖЕРІНЕ КЕРЕЙДІҢ СЫЙБАН АТАСЫ ҰРПАҚТАРЫНЫҢ ҚОНЫСТАНУЫ

Қожағұл бүркеуінен нұралықтарды қуған орыс отаршылдары бұл қонысқа 1826 жылдың көктемінен бастап құрылыс жұмысын бастайды. Құрылысқа капитан Пресновский әулетінен шыққан Федор деген есаул басшылық еткен екен. Алғашқы салынған штабының кеңсе үйін тойлап жатқанда белгісіз біреулер штаб үйіне қатты шабуыл жасап, кеңсеге және қару-жарық қоймасына от береді. Жеңіл жараланған Федор бір солдатты ертіп қашып шығады. Ал, қалған солдаттарды, прапорщикті, қазақ-татар жауынгерлері қырып тастайды. Бұны басқарып жүрген Балта керейден шыққан Сейтахмет деген қашқын батыр екен. Сейтахмет басқарған бұл ғазауатшылдарға жасырын тапсырма берген Есней Естемесұлы болыпты. Сол кезде каторгадан қашқан бір топ цыган жігіттері ұрлық жасап, Қожағұл бүркеуі ішін паналап жүрген екен. Еснейдің Ерғожа, Сауыт есімді мүршидтері бастаған мүридтері әлгі цыгандарды тұтқындап, «штаб үйлерін өртеген осылар екен» - деп, куәгерлерін ертіп, Преснов бекінісінің комендантына қашқындарды табыс етеді. Бұл Еснейдің айласы болатын.

Бұдан кейінгі салынған үйлерді де салынып болып, қоныс тойын тойланар тойланбас кезде қазақтар жасырын келіп күйдіріп жіберіп отырған. Бұны істеп отырған қазақтар екінін білген губерния басшылары бұл араға бекініс салуды мүлде доғарады. Қазақтардың бұл араға бекініс салғызбайтынына көздері әбден жетеді. Сөйтіп, Нұралы атасынан тартып алынған жерге штаб та салынбай бос қалады.

Осы уақытта Есеней бастаған Керейдің Сыйбан атасы қазіргі Қызылжар ауданы Бескөл жерінде болатын. Батыс Сібір губерния басшылары Бескөл жерін босату үшін Сыйбан атасы әулетін Нұралылардан босап қалған Қожағұл бүркеуі жеріне еріксіз көшіреді. Есеней бастаған сыйбан елінің Бескөлден көшкеніне оның атынан ағайыны Шоң Дәулетұлы зергердің ата қоныспен қоштасып шығарған мына өлең шумақтары дәлел бола алады:

Есеней тоқтамайды үдере көшіп,
Жәнібек сөз сөйлейді желдей есіп.
Бескөл мен Қызылжарым, қош-есен бол
Жерім ең кірім жуған, кіндік кесіп.

Туған жер кейін қалдың, уа, дариға-ай!
Мұндай жер енді бізге табыларма-ай!
Егін сап бала-шаға асыраған.
Бескөл мен қош-есен бол, Қызылжар-ай!

Бұл өлең жолдарынан Есеней аулының еріксіз көшкенін анық байқауға болады. Қазіргі «Элитный» зираты деп аталған зират ол кезде

«Керей зираты» деп аталып, ХҮІ ғасырдан басталған көне зират екен. Есенейдің әкесі Естемес және одан арғы Қызылжар төңірегіндегі Керей елінің атақты адамдары жерленген зират болған. Осындай ата қоныстан айрылу сыйбан еліне де оңайға түспегені жоғарыдағы өлең шумақтарынан көрініп тұр.

Жаңа қоныс Есенейге құтты бола қоймапты. Көшіп барған жылы тоғыз жасар Аманжол, жеті жасар Аманқұл деген ұлдары шешектен ауырып, бір күнде қайтыс болыпты. Жоғарыдағы айтылған тарихи уақиғалардың өміршеңдігін Сегіз Серінің «Ер Есеней» тарихи дастанының мына шумақтары айғақ бола алады.

Жақпады Есенейге «Бүркеу» мекен
Бір кезде Қожағұлдың қыстауы екен.
Көшіріп Нұралыны еріксізден
Сол жерге штаб түспек болған екен.

Астыртын мұсылмандар әрекет қып,
Бүркеуде штаб үйін салдыртпаған.
Өрт салып, солдаттарын түгел қырып,
Ұлықтың ойлағанын болдыртпаған.

Бұл жерге бос қоныс деп қонсадағы
Бүркеуде Есенейге апат келген.
Аманжол, Аманқұлдай екі ұлы
Бір күнде шешек шығып қабат өлген.

БІРЖАННЫҢ АТА-ТЕГІ, БІРЖАН ҚАЙ ЖЫЛЫ, ҚАЙ ЖЕРДЕ ТУҒАН

Атасын ауыстырған зерттеушілер Біржан салдың қай жылы, қай жерде туғанын да қата жазып жүр. Қазақстан энциклопедиясында былай жазылған: «Біржан Қожағұлұлы (1834-1897) қазіргі Көкшетау облысы Еңбекшілдер ауданына қарасты «Қожағұл құдығы» деген жерде, шаруа семьясында туған. Үлкен атасы Қожағұл, әкесі Тұрлыбай да ауқатты болмаған».

Қолымыздағы деректерге сүйенсек және ең бастысы Біржанның өз өлеңдеріне табан тіресек – ол 1825 жылы наурыз айында «Қожағұл бүркеуі» делінетін қалың орманды мекендеген Бертіс ауылындағы зергер Тұрлыбай Қожағұлының отбасында туған. Біздің өңірде Біржан салдың өмірдеректерін індете зерттеген осы зерттеу еңбегіміздің авторларының бірі – Қаратай Биғожин мен көп жылдар бойы «Солтүстік Қазақстан» газеті редакциясында қызмет атқарған Сәркен Барқытов. Бұл екі азамат та «Айымжан» ауылының тумалары, ауыз әдебиетін зерттеуші, өлкетанушылар. Екеуі де Біржан салдың тікелей ұрпақтарымен кездесіп, ауызба-ауыз сөйлескен адамдар. Біз Біржан сал туралы біраз деректерді осы кісілерден алдық. «1953-1957 жылдары Айымжан аулында Біржан салдың Теміртас атты баласынан туған Мұқаметқали тұрды. Мұқаметқали жамағайын

апайымыз Күлзейнепке үйленіп келген екен. Екеуі де ауылда еңбек етті. Мұқаметқали – тракторшы, Күлзейнеп – сауыншы бопты. Күлзейнептің бірінші күйеуі Мөржан Шопашұлынан (қайтыс болған) қалған Асқар, Бақыт деген екі ұлы, Мұқаметқалидан туған шиеттей үш-төрт баласы бар, біреудің жапырайған ескі шым үйінде тұрып жатты. Мұқаметқали тұйықтау, атасына тартып өнер қумағанмен, қоңыр дауысымен аздап ән айтатын, ал Күлзейнеп апайымыз болса нағыз әнші еді, әңгіме, шежіре айта білетін» – деп жазды Сәркен Барқытов. («Біржан сал қай жерде туған?» «Солтүстік Қазақстан» газеті. 5.05.1996ж.).

Теміртас Біржанұлының Жамал атты қызы (Мұқаметқалидың қарындасы) да өмірінің соңына дейін Жамбыл ауданының Рождественка (Майбасар) селосында тұрды. Біржан салдың туған жылы, туған жері туралы жоғарыдағы деректерді кезінде өз ұрпақтарының аузынан жазылынып алынған болатын. Және де Біржан салдың өзін көрген адамдардан естігенін, ұрпақтарын көрген адамдармен кездесіп сөйлескенімізді айта кетуіміз керек. Мұқаметқали Теміртасұлына қарағанда оның әйелі Күлзейнеп, қарындасы Жамал сөзшең, шежіреші адамдар болды. Біз Біржан сал өмірдеректеріне байланысты көп жәйітті осы кісілерден алдық.

Андап қараған адамға қай жылы, қай жерде туғанын салдың өзі де жазып кеткен. Ақылимаға арнап шығарған «Қызыл нар» атты әнінде:

Туған жер – қарағайлы орман «Бүркеу»

Бетіме осы бір іс болды-ау шіркеу, - деп жазды. Өлеңнің бірінші жолында туған жерін айтса, екінші жолы тағы бір тарихи уақиғаны меңзеп отыр. Ол оқиға – Преснов бекінісінің жандармдары бүркеу жерінде салына бастаған үйлерді күйдіріп жіберген Қожағұл балалары деп, олар бүркеу жерінен қуылған өшін алып отыр деп сондарына түсуді қоймаған болатын. Біржан салдың Теміртас атты баласын қамауға да алған болатын. Қожағұл әулетінің Бүркеу жерінен 1826 жылы қоныс аударғанына да тарих куә. Олай болса, Біржан салдың Көкшетау жеріне көшер жылы бір жаста екені дау туғызбауы керек.

«Керей еліне сәлем» дейтін өлеңінде:

Ұстазым Сегіз сері, Нияз сері

Солардан үлгі алған мен Біржан сері.

Жетпіс үш мүшеліме толғанымда

Дүние теріс айналып кетті кері, - деді. Біржанның 1897 жылы қайтыс болғанына ешқандай дау жоқ. Бұл өлеңінде де 1825 жылы тудым деп тұр.

Біздіңше зерттеушілер (Ахмет Жұбанов, Илия Жақанов) ақын Сара Тастанбекқызының өмір-деректеріне бейімдеп 1834 жылы, кейбіреулер 1831 жылы туған деп жазып жүр.

Туған жылына Сара ақынмен айтысындағы мына өлең шумағы дерек көзі орнына алынып жүр:

Қыз сөзі батқан сайын жаным кірер
Қарамай, қатты сөйле, өлгеніме.
Адымым күні бүгін қалыбымда
Екі жыл отыз беске келгеніме.

Айтыс болған 1871 жылдан 37 жасы (35+2) шегеріліп энциклопедияда 1834 жылы туған деп жазылып жүр. Бұл айтыс көп нұсқалы, (әрі Тәңірбергенев. Жүсіп қожа Шайхисиямов нұсқалары). Бір жарым ғасырға жуық арада талай тестологиялық өзгеріске түсті «Екі жыл отыз беске келгеніме» емес, алғашқысы «Екі жыл қырық беске келгеніме» деп жазылуы да мүмкін ғой. Бұлай болуына екінші дәлел 37 жасында «Адымым күні бүгін қалыбымда», деп айтуы мүмкін емес. Салсерілер елу-алпыс жасында да жастық шақтың қалыбын сақтаған.

1999 жылы шыққан Қазақстан Ұлттық энциклопедиясында «Біржан сал» тақырыбында (493 бет) «Біржан Қожағұлұлы (1834, Ақмола облысы Еңбекшілдер ауданы – 1897, сонда) - әнші, композитор, ақын» деп, бұрын жазылып жүргенді қайтадан жазыпты.

Бір қуаныштысы Республикамыздың атақты ғалымдары, көрнекті тарихшылары Мырзатай Жолдасбекұлы, Қойшығара Салғараұлы, Ақселесу Сейдімбекұлдарының редакцияларымен «Елтұтқа» атты Ел тарихының әйгілі тұлғаларының өмірдеректері жазылған кітап шықты. (Оқу құралы.

Астана. 2001 жыл. 358 бет. 1000 дана). Осы кітаптың 214 бетінде Біржан сал туралы былай деп жазылған:

«Қожағұлұлы Біржан (1825-1897) – қазақ халқының әйгілі әнші-композиторы, ақын. Туған жері Солтүстік Қазақстан облысының Жамбыл ауданына қарасты Жаңажол ауылы. Топырақ бұйырған жері Ақмола облысының Еңбекшілдер ауданына қарасты «Қожағұл бұркеуі» деген жер. Шыққан тегі – Орта жүз Ақсары Керей, оның ішінде Нұралы. Үлкен әкесі Қожағұл Бертисұлы Ресей отаршылдарының қысымын көріп, 1826 жылы Көкшетау, Ақмола өңіріне қарай қоныс ауыстыруға мәжбүр болды».

Біржан салдың өмірдеректері туралы атақты ғалымдарымыз осылай деп жазса да Біржан сал туралы хабарларда туған жері, туған жылы жайлы басқаша жазылып жүргені өкінішті.

БІРЖАННЫҢ БЕЛГІСІЗ ҒҰМЫРЫ

Беттері қайтқан патша әкімдері Бұркеуде қайтадан штаб үйлерін салмаған. Енді Преснов капитан, прапорщик Ефремов бастаған зеңбіректерін сүйреткен екінші бір жазалау отряды сол 1826 – ит жылы қыркүйек айының басында Көшебе керейдің Бәйбіше баласы руының Таузар атасынан шыққан Бес қасқа атанған Жанкісі жырау Көшеқұлының (1734-1817 ж.ж.), Салғара (1758-1859 ж.ж.), Зілғара, Шопан, Орхан, Бұрхан есімді

бес ұлының қоныстарына көз тігіп, оларға қазіргі Преснов селосы маңынан көшу туралы бұйрық береді. Балалары тұрмай, жастай қайтыс бола берген бес батыр шалдың ауылында ер азамат аз болыпты. Қару ұстар азаматтары жоқ болса да, өздері жас шақтарында найзагер, қылышкер, қамшыгер, сойылгер батыр, жауырындары жерге тимеген балуан, құралайды көзге атқан мерген болған ағайынды бес қария қолма-қол ұрысқа бел байлайды. Көшкілері келмегендіктерін аңғарған Преснов капитан зеңбіректен оқ атуға бұйырады. Ауылға таяу жерде зеңбірек добы түсіп жарылған соң, Жанкісі ауылы Ащылы-Тұщылы көлдерін, Тұзды көлді, Жанкісінің Ұзынқызылы деген орманды және басқа қоныстарын тастап, өздерінің қоныстарының шетіне қарай, солтүстік батысындағы Күлеке, Марқаш сорларының (тұзды көлдерінің) маңындағы ормандарға көшіп барып, соны қыстау етеді.

Преснов капитан мен Ефремов прапорщик екеуі бастаған жазалаушы жасақ Жанкісінің Ащылы көлі мен Тұщылы көлінің аралығындағы қыстаудың ағаштарын кесіп, құрылысқа пайдаланып, штаб үйлерін салады, кейін ол казак-орыс станицасына айналып, оған Қызылжардағы пристав Боярский атаман болып сайланады. Сол казак-орыс станицасын орыстар Пресновка деп, қазақтар Кіпитан деп атаған. Сөйтіп, Жанкісі ақын балаларының қоныстарының басым көпшілігін

әскер күшімен қазақ-орыс байлары тартып алып, өздерінің-меншікті жерлеріне айналдырыпты.

Салғара Жанкісіұлы батыр болумен қатар, әнші-ақын, күйші композитор болған. «Қайғырып тұр, жерлерім!» деген күйді, «Жиырма бес» әнін шығарған аса дарынды адам. Ол Сегіз сері, Нияз Сері, Сейтжан сал, Құшан сері, Дайрабай күйші, Шәрке сал, Біржан салдарға ұстаз болған кісі.

Содан кейін сегіз жыл уақыт арада өткен соң халық қарғысына ұшыраған Преснов капитан мен Ефремов прапорщик екеуі жиырма солдат ертіп қазақ ауылдарына қарасты Шоңайдың Тұщы көлінің жағасына барып, бірнеше күрке жасап, құс атпақ болады. Олар бес қайықпен көлде серуендесе керек. Сол кезде белгісіз біреулер оларды садақпен атып, бірде біреуін құтқармай атып өлтіреді. Оққа ұшқан жиырма екі жендет суға құлайды. Үш күннен кейін оларды толқын айдап, көлдің жағасына шығарып тастайды. Олардың өліктерін қазақ-орыстар тауып алып жерлейді. Қазақ ауылдары түгел жайлауда отырған кезі екен. Сол кезде патша өкіметіне қызмет етуден бас тартқан бала жігіт Көшебе керей Сегіз серінің қашып жүрген және өзін ұстамақ болып Омбыдан келген жүз шамалы солдатты көлденең Есіл бойында, Есіл өзенінің Солтүстік Қазақстан облысы мен Түмен облысының шектесетін жерінен өтетін тұсында соғысып, қырғынға ұшыратып, даңқы шығып тұрған шағы екен. Сондықтан ешбір айғағы

болмаса да, “қасқырдың аузы жесе де қан, жемесе де қан”, - дегендей, белгісіз біреулердің қолынан қаза тапқан Преснов капитан мен Ефремов прапорщиктің және оларға ерген жиырма жендеттің жаласы Сегіз серіге жабылады. Олар оққа ұшпай тұрып Сегіз сері Ашылы көл мен Тұщылы көлдің аралығында патша өкіметінің жазалау отрядының қоршауын бұзып өтті ме, әлде жендеттер өлген соң, қоршауды бұзып өтті ме, ол жері ешкімге белгісіз. Әйтеуір, Сегіз серінің жау қоршауын Ашылы көл мен Тұщылы көл арасында екінші рет бұзып өтуі шындық. Оны Сегіз сері Баһрамұлы әнші-ақынның, «Қашқын келбеті» деген тарихи дастанының ішіндегі мына шумақтан-ақ аңғаруға болады:

Қызылжар мен Бағыланның арасында,

Ащылы-Тұщылының жағасында.

Қоршауын патша әскері бұзып өттік,

Бөгелмей кіші бесін шамасында.

Шоңайдың Тұщы көлі Ащылы-Тұщылы көлдерден он үш шақырым қашықтағы көл, Ефремов прапорщик суына құлап өлгендіктен Шоңайдың Тұщы көлін орыстар Ефремов көлі десе, қазақтар Жәпірім көлі деп атап кеткен.

Көшебе керей Жанікісі жырау Сегіз серінің атасы (ұлы әкесі) Шақшақ бидің туған ағасы болғандықтан Жанкісі ауылының қоныстарын тартып алғаны үшін Сегіз сері Преснов капитан мен Ефремов прапорщикті, оларға ерген жиырма

солдатты өлтіріп, кек алған деп ұлықтар өздерінше долбарлаған көрінеді.

* * *

Қожағұл би сол 1826 – ит жылының қыркүйек айынан бастап, Көкшетау өлкесіндегі Бурабай төңірегінде мекендеп қала береді. Оның өз басы арабша сауатты, әділ би, тосын сөйлейтін шешен, әнші, домбырашы, балуан, саятшы, жібек мінезді, ағайын арасында да, ел ішінде де сыйлы, жұғымды, өзіне-өзі берік, аса сабырлы, ешкімге зияны жоқ, жомарттығымен, адалдығымен көпке белгілі болған беделді, қолы ашық мырза атанған әрі жылқылы, әрі түйелі дәулет иесі болыпты. Қожағұлдың үлкен ұлы Тұрлығұл да, өзімен бірге туған інісі Қожамқұл да Меккеге барып, хажы атағын алған кісілер екен.

Біржан сал – Қожағұлдың Тұрлыбай есімді екінші баласынан туған төртінші немересі. Тұрлығұл қажы, Тұрлыбай зергер (1798-1848 ж.ж.) Қожағұл ұлдары да, олардың ағасы Қожамқұл қажы Бертісұлы да аңшылықпен, қолөнерімен, саятшылықпен, егіншілікпен және мал шаруашылығымен айналысқан момын да адал еңбек адамдары болыпты.

Енді Біржан салдың ата тегін тарата кетейік. Орта жүз Ашамайлы керей Бағылан биден – 3 бала: Архат, Фархад, Сармұрат. Фархад батырдан – 3 бала: Танаш би, Аббас, Манас; Танаш биден – 16

бала: Балға, Балта, Едіге, Емен, Есен, Аман, Ақпан, Алпан, Орақ, Орман, Қырым, Мамыр, Қантар, Көшебе, Орал (Айша бәйбішеден), Тарышы (Сәлиман шешеден). Ал, Тарышыдан – 1 бала: Мойын; Мойыннан – 3 бала: Естияр, Есжияр, Достияр. Достиярдан – 3 бала: Ысмайыл, Ысмағұл, Ысқақ; Ысмағұлдан – 2 бала: Жалбыр, Жалпақ. Жалбырдан – 6 бала: Еменәлі, Иманәлі, Бегалы, Ералы, Сералы, Шералы; Иманәліден – 3 бала: Нұралы, Нұрымбет, Нұрлыбай. Нұралы мен Нұрымбет ру атына ие болған. Нұралыдан – 3 бала: Батыр, Бабыр, Бадыр; Батырдан – 2 бала: Ережеп, Кенже; Кенжеден – 3 бала: Көшек, Көбек, Көбдік; Көбектен – 3 бала: Жанболат, Ертіс, Бертис; Бертис биден – 7 бала: Қараменде, Қарамен, Тәсібек, Қожабек, Қожабай, Қожағұл, Қожамқұл; Тәсібек мергеннен – 3 бала: Ақшуақ, Байшуақ, Жаншуақ туады. Қожағұл биден – 2 бала: Тұрлығұл, Тұрлыбай туады, Тұрлыбайдан – 5 бала: Ержан қажы, Нұржан қажы, Біржан сал, Ақтамбай, Ханафия; Біржан салдан – 11 бала: Ақыл мырза (1843-1889ж.ж.), Алтынбек, Әділбек, Мақұлбек (бірінші әйелі – Балқаштан), Ахметжан, Ахметбек (екінші әйелі Ләйладан). Ахметқали, Айтжан, Айтмұхаммед (үшінші әйелі – Айтбайдан), Теміртас (1887-1940 ж.ж.), Қалкен (1896-1936 ж.ж.), Теміртастан – 4 бала: Шаймерден, Шәріп, Мұхаммедқали, Сарбас; Мұхаммедқалиден – 4 бала: – Шәріп, Серік, Орал, Марал.

Біржан салдың Теміртастан басқа ұлынан ұрпақ жоқ. Серінің Ақыл, Алтынбек, Мақұлбек, Ахметхан, Ахметбек, Ахметқали, Айтжан, Айтмұхаммед есімді тоғыз баласы да өзінен бұрын қайтыс болыпты.

Ержан хажыдан – 1 бала: Мұхаммеджан,
Нұржан хажыдан – 1 бала: Ахметжан.

Бұл деректер Сегіз Сері ақын жинап құрастырған қазақ халқының жылнама-шежіресінің Керей бөлімінен алынды. Сегіз сері шежіресін 1854 жылдан бері қарайғы ұрпақтарды жазып, әрі қарай жалғастырған оның үлкен баласы Мұстафа батыр екен. Одан кейін жалғастырған Қаратай Биғожин.

Біржан сал ұлы әкесі Қожағұл қазының тәрбиесінде болған. Қожағұл балуан өз тұсында өнер иелері адамдарды өте жоғары бағалаған білімді кісілердің бірі болыпты. Сондықтан да жомарттықпен есімі көпке әйгілі болған Қожағұл шешенге ақын-жыраулар, әншілер, күйшілер, әңгімеші-ертегішілер, аңшылар, құсбегі-саятшылар, көп үйір болған екен. Сол өнер иелері Бертісұлы бидің ауылында апталап жатады екен. Сол дарын иелерінің бала Біржанға да әсері мол болыпты. Өйткені, талапкер жас бала Біржан аталмыш абзал жандарға қатты еліктейді.

Біржан жас бала кезінде ауыл молдасы Жақыптан оқып, хадимше (ескі араб әрпінде) хат танып сауатын ашады. Әрі қарайғы уақытта Қожағұл би жеті жасар немересі Біржанды арнайы

түрде апарып, өзінің бұрынғы қонысы Бүркеу жақтағы Болатынай (қазіргі Солтүстік Қазақстан облысының Преснов ауданындағы Ново-Рыбинка солосының орнындағы қазақ, татар, орыс халықтарының өкілдері аралас тұрған қалашық. Оның маңында үлкен жәрменке болған) медресесіне оқуға береді. Біржан сал онда медресені ашқан иесі, әрі сол медреседе дәріс беретін ұстаз Көшебе керей Имамғабит Ырғызбекұлының үйінде 1831-1835 жылдары тұрып оқып, оны тамам етеді. Имамғабит жас жігіт шағында Орта жүз Керей елінің атақты домбырашылары мен әншілерінің, сыбызғышылары мен күйшілерінің, серілері мен балуандарының бірі болып, жұрт аузына ілінген өнерлі адам екен.

Болатнайда біраз уақыт Сегіз серінің ағасы Көрпеш тәрбиесінде болады. Баһрамұлы Көрпеш балуан тек ақын-жырау, имам ғана емес, әйгілі ұста-зергер, үздік балташы, атақты күйші, әрі ән орындаушы, мерген, белгілі атбегі, құсбегі-саясатшы, аңшы адам болыпты. Баһрамұлы молда да Имамғабит сері сияқты Қожағұл бимен сыйлас бекзада екен. Көрпеш зергер Біржанды қолөнеріне де, мергендікке де, тазы ит баптауға да баулыған екен. Көрпеш имам Біржанның өте зеректігін, аса қабілеттілігін, сөз тапқырлығын, ірі әншілігін, суырып салма ақындығын дұрыс бағалай білген екен. Сондай-ақ, ол Біржанның бойындағы басқа да асыл қасиеттерді қатты ұнатыпты.

Біржан Қызылжар медресесін де өте жақсы тәмамдап шығады. Ол Болатынай, Қызылжар медреселерінде оқып жүргенде, араб, парсы, көне түрік тілдерін жап-жақсы үйренген екен. Себебі, Біржанға сол екі медреседе дәріс берген, оны жақсы тәрбиелеген ұстаздар: имам Көрпеш Баһрамұлы да, Имамғабит сері Ырғызбекұлы да Бұхара шаһарындағы жоғары дәрежелі білім беретін медреседе үздік оқып бітірген. Біржан салдың сүйікті ұстаздары болған Имамғабит сері мен Көрпеш ақынның басқа қожа, молда, имам, софылардан ерекшеліктері өте көп болыпты. Олар өздері өнер адамдары болғандықтан, өз шәкірттеріне тек діни оқу оқытып қана қоймай, бір мезгіл есепшот қағуды, дойбы, тоғыз құмалақ ойнауды; домбыра, сыбызғы, қобыз тартуды, жетігенде ойнауды үйретіп, ән салғызып, термелер айтқызып, күйлер тартқызып, өлең-жырлар жаттатқызып, жаңылтпаштар мен жұмбақтар айтқызып отырған екен. Сол іс-әрекеттері үшін ол екі ғұламаны қазақ пен татардың кейбір шонжарлары, қожа, молда, ишандар жақсы көрмепті.

1841-1842 жылдың қысында белгілі әнші-ақын, атақты батыр Сегіз сері Баһрамұлы өз тобын бастап барып Омбыда іс соғумен, яғни қолөнермен шұғылдануымен өткізеді. Қожағұл қазы сүйікті немересі Біржанға өзі рұқсат етіп, атбегілік пен

құсбегілікті және басқа да өнер түрлерін үйрену үшін оны Сегіз сері тобына қосады.

Мұсылманша және орысша екі жыл оқып, сауатын ашып, орыс тілін үйреніп шыққан бала жігіт Біржан молда да, тілмаш та болмайды. Керісінше, ол өнер жолына түседі. Өйткені, бала Біржан өлеңді он жасынан бастап шығара бастаған. Оның 1841 жылы шығарған өлеңдеріне тоқталар болсақ, соның бірінде былай дейді:

Ішінде Әптиектің раббил фалак,
Өлеңге он жасымнан еттім талап.
Орынсыз еш пендені кемітпеймін,
Болсам да өзім балуан, саңлақ.

Бай болып, базарларда қылман сауда,
Басымды сала алмаймын шатақ дауға.
Қайғыдан Қаптауындай құтылармын,
Қор болман ешқашан да дұшпан-жауға.

Бәйге алар үмітім бар өлең-жырдан,
Баласы Қожағұлдың атым Біржан.
Қызылжар базарында әнімді естіп,
Татардың сұлулары елтіп тұрған.
Біржан сері бұл өлеңді жас кезінде Хұрия
Садыққызына (татар қызы) ғашық болғанда
шығарыпты.

Біржан медреселерде және екі кластық орыс мектебінде оқып жүргенде, өлеңді ауызша шығарумен де, жазып шығарумен де машықтанады.

Сондықтан да ол салдық-серілік кұруды ерте армандаған екен.

1842 жылы жазда Біржан ақын атасы Қожағұл биден өнер жолына біржолата түсу үшін рұқсат сұрап, батасын алады. Сонан кейін ол ауылынан аттанып, өз ұстаздары: Имамғабит сері мен Имам Көрпеш жыраудан бата алып, орта жүз Ашамайлы керейдің Сегіз сері Баһрамұлы, Нияз сері Бердәулетұлы, Сазанбай күйші Маманайұлы, Сыйбанбай күйші Өтемісұлы, Сейітжан сал, Құшан сері Көрпеш ұлдары, Қазихан күйші Нәупілұлы сияқты өнерпаздарына еріп, оларды өзіне ұстаз тұтады.

Біржан одан әрі тәлім-тәрбие алу үшін Ашамайлы керейдің бүкіл үш жүзге есімдері әйгілі болған қарт ақын-жыраулары, аса ірі қобызшылары: Салғара Жанкісіұлының (1758-1859ж.ж.), Жанақ Қамбарұлының (1760-1857ж.ж.). Айтыс Өзбергенұлының, белгілі әншілер: Зілғара, Шопан, Орхан, Бұрхан, Жанкісі ұлдарының ордаларында жиі болып, олардың алдын көріп, сол өнер иелерін өзіне ұстаз санайды.

Сондай-ақ, Біржан сал орта жүз Көшебе керей Қозыбай әнші Нәупілұлымен (1832-1915ж.ж.), Жетімек әнші Дауылұлымен (1826-1904ж.ж.), әнші-балуан Аңдамас Есболұлымен (1827-1913ж.ж.), әнші-балуан Доби Еленұлымен (1829-1906ж.ж.), Бекқұлы әнші Құдасұлымен, Алдай керей Арықбай шешен Өркенұлымен (1822-1904ж.ж.), әнші-балуан

Дәулетбаймен, Сибан керей әнші-балуан Қисықпен, Бике керей Шәрке сал Қорабайұлымен (1824-1907ж.ж.), Жангөз балуанмен, Қапсыт керей әнші-балуан Жұдырықпен, Қантай керей Баубек әншімен, Матақай керей Көрпе ақын Үркінбайұлымен (1824-1908ж.ж.), Құрай уақ Дайрабай күйші Нұрғожаұлымен (1823-1893ж.ж.), Мұрат уақ Қалқа Ұйқасұлы әншімен, Бәйімбет Атығай Тоғыжан Ендібайұлы әнші-ақынмен (1825-1909ж.ж.), Көшебе керей Қожаберген ауылында Сегіз сері тобында кездесіп танысып, олармен төс қағысқан дос болады.

Ол он сегіз жасында шешен, жез таңдай ақын, күміс көмей әнші, он саусағынан бал тамған домбырашы, жетігенші, сыбызғышы, қобызшы, сырнайшы, жауырыны жерге тимеген балуан, құралайды көзге атқан мерген, құсбегі-саятшы, атбегі-шабандоз атанады.

Біржан он жеті жасында Көкшетау дуанының сол кездегі аға сұлтаны Атығайдың Құдайберді руының Андағұл әулетінен шыққан Зілғара Байтоқаұлы мырзаның ортаншы қызы Балқаш сұлуды алады, оған арнап «Ғашығым», «Балқаш» атты әндер шығарады.

Біржанның атасы Қожағұл Атығай Тоқтамыс бимен де, оның жездесі Құдайберді Атығай Байтоқа мырза Жолдыбайұлымен де, оның ағайыны Құрымсы бимен де жас жігіт кезінен бастап жақсы таныс, достық қарым-қатынаста

болған екен. Сондықтан да ел ішінде зор беделге ие болған Қожағұл мырзаны Байтоқаның Зілғара, Шопан есімді екі ұлы да, інісі Қаратоқа мен оның ұлдары Иса, Зікірия, Жақия да ерекше құрметтеп сыйлаған.

Балқаш сұлуды Қожағұл қазы өз немересі Біржанға бесікте жатқан кезінде атастырып қойса керек. Біржан мен Балқаш екеуі де 1825 жылы туған. Балқаш арудан Ақыл (1843-1889ж.ж.) туған. Ол өсе келе бабасы Қожағұл биге тартқан қолы ашық, жомарт болады да, содан елге «Ақыл мырза» деген атпен танылады. Ақыл мырза Көшебе керей Мұсайын Сегіз сері ұлымен (1843-1920 ж.ж.), Ыбырайым құсбегі Алдайұлымен (1843-1915ж.ж.), Әлти қажы Көкенұлымен (1843-1921ж.ж.), Бике керей Әлпейіс Шәркесалұлымен (1843-1891ж.ж.), Ақкиік Атығай Ораз балуан Құрманбайұлымен құрдас, әрі дос екен. Әншілік, ақындық қабілет Ақыл мырзаның бойында да бар болған. Алайда, Біржан салдың Ержан қажы, Нұржан қажы деген дәулет иелері болған ағалары: «Жарайды, ортамыздан біреуді ақын деп шығардық қой, сол да жетер, әкең желікті деп сен де желіктің бе? Жә, желіккенді тоқтат, шырақ, шешендікті орнына жұмса, ел адамы болуға тырыс. Әкең екеуің бірдей ақындықпен кеткенде, үйдегі малыңа кім қарайды? Соны ойласаңшы, інілеріңді, балаларыңды кім асырайды? Бабаң Қожағұл бидің дәулетіне Мұхамеджан, Ахметжан сен үшеуің ие болуға

міндеттісіңдер. Балалардың үлкені де сенсің. Бертiс бидiң қара шаңырағы сенде қалды, соны сыйла, Аллаға, аруаққа сыйынып, ата жолын берiк ұстап қолыңдағы қартайған бабанды күт, ренжитпе, ақ батасын ал!» - деп бұйыра сөйлеп, Ақыл мырзаның әнші, күйші, ақын-жырау, сал-сері болуына қарсы болған.

Ержан, Нұржан мырзалардың алғашқы балалары тұрмай қайтыс бола берсе керек. Сол себептен Қожағұл қазы әулетінде кейiнгі жастардың үлкені Ақыл мырза болыпты.

Ақыл мырзаның ақындық дарындылығы болғанын ол қайтыс болғанда, оған арнап, 1889 жылы күзде әкесі Біржан салдың шығарған жоқтауының ішінде келетін мына төмендегі шумақтан-ақ аңғаруға болады:

Тұла бойы тұңғышым Ақыл еді,
Ақынның әулетімде ақыры еді.
Даулы істе билік айтқан құлыншағым,
Қоштасып тіршілікпен жатыр енді.

Ақындық, әншілік, шешендік дарын тек Біржан сал мен оның баласы Ақыл мырзада болып қоймай, Қожағұлұлының апайы Көкей қызда да, ағалары Ержан, Нұржан қажыларда да болған. Бірақ олар өнер қумаған, тек дәулет иелері ғана атанды. Үйелмелі-сүйелмелі, қатар өскен ағайынды ол екеуі жас шамасы аса бергенде, Меккеге барып келіп, “қажы” атағын алған екен. Ержан қажы аса діншіл, біртоға, турашыл адам болуымен бірге,

қолы ашық, жомарт, кедей-көпшікке, жетім-жесірге, ғаріп-қасерге көп рахымы түскен, қол қайырын жасап, көмек көрсеткен өте қайырымды кісі болыпты. Оған, керісінше, оның өзінен екі жас кіші інісі Нұржан қажы өте діншіл болса да, қатыгездеу болған екен.

Біржан салдың алғашқы зайыбы – Балқаш сұлу Зілғара қызынан Ақыл, Алтынбек, Мақұлбек есімді үш ұл туған. Балқаш ауырып, 1851 жылы қайтыс болған соң, оның жылын өткізгенше, ақын алысқа ұзап шыға қоймайды. Балқаштың жылын берген Біржан сал 1852 жылдың жазының басында Сарыарқаның Солтүстік шығысында Қараой аймағында (қазіргі Көкшетау облысының Омбы облысымен шектесетін жері) Ашамайлы керейдің Күрсары руының ауылдарымен көршілес отырған Жауар Қарауыл елінің ауылдарына жора-жолдастарымен келіп, мейман болып, ән салып, сауық-сайран құрады. Ол сол жылы Жауар Қарауыл еліндегі Көлбай, Жанбай, Бейбіт ұлдары деген мырзалардың қарындасы Ләйла сұлумен танысады. Ләйла Біржанға ағаларынан рұқсат алып барып күйеуге шықпақшы болады. Біржан сал Ләйланың ағаларын ықтырып алу үшін «Шідерім», «Көлбай – Жанбай» атты әндер шығарады. Сөйтіп, Көлбай, Жанбай мырзаларды өз ырқына көндіріп алған Біржан сал сапардан өз ауылына келген соң, ол мырзаларға арнаулы адамдар жіберіп, Ләйланы өзіне атастырады. Артынша, көп кешікпей Біржан

Ләйлаға үйленеді. Қожағұлұлы ақын Ләйлаға арнап: «Ләйләм шырақ», «Ләйлім» әндерін шығарған. Бірақ, амал нешік? Сол Біржан сал шығарған «Ләйлім шырақ» әнінің өлеңін кейбір ән зерттеушілер, жинақ құрастырушылар Ақан серіге теліп, Ақан шығармалары жинағына орынсыз енгізіп жіберген.

Біржан Ләйламен (1834-1857ж.ж.) көп жыл отаспаған. Ләйладан Ахметжан, Ахметбек есімді екі ұл дүниеге келді. Біржан салмен қосылған соң, бес жылдан кейін Ләйла сырқаттан қайтыс болады.

Ләйланың жылын бергеннен кейін ол Атығай елінің Ақкиік атасынан шыққан Салпық деген кісінің жалғыз қызы Айтбай сұлуға үйленеді. Біржан салдың «Айтбай», «Екі жирен» («Екі жирен» әнінің екінші варианты. Жалпы «Екі жирен – үш нұсқалы ән. Бірінші нұсқасы – Нияз серінікі, екінші нұсқасы – Біржан салдікі, үшінші нұсқасы – Ахмет Байтұрсынұлыныкі) деген әндері сол Айтбай есімді зайыбына арналып шығарылған екен.

Біржанның үшінші әйелі Айтбай сұлуды (1838-1866 ж.ж.) алар кезде, қыздың әкесі Салпық Қарабұлақ (Ақмола облысына қарасты Степногорск қаласы орналасқан жердің бұрынғы атауы) деген жерді мекендеп отырған жездесі, Күрсары керей Шайдолла қарияның ауылына жаңадан ғана көшіп келген екен. Біржан салға тұрмысқа шыққан соң, екі жылдан кейін тұңғыш ұлы Ахметқали бір жастан жаңа ғана асқан кезде Айтбай қатты

науқастанып, (1860-1861 жылдардағы жұт кезінде) төсек тартып жатып қалды. Сол жұт жайлаған тұста Біржан серінің кемеліне келіп, жігіт ағасы болған шағы екен. Қазақ халқына кез болған ауыр екі бірдей қыстағы жұтты көппен бірге өз басынан кешіреді. Мінерге жарарлық аттары болмағандықтан, Біржан сал өзі бастаған сал-серілер тобын уақытша таратып, ауылынан шыға алмай, ауру әйелі Айтбайдың қасында үйде отырып қалады. Осы қиын жағдайға байланысты қатты налыған, алай-түлей запыранды күй кешкен ұлы әнші-ақын өзінің «Мешін-тауық» деген әнмен айтылатын атақты өлеңін шығарды:

Сыйлаушы еді шаһарларда тұрған жатақ,
Шонжарлар беруші еді қысырақ матап.
«Сал Біржан бір жорғаны таппады», - деген
Байланды соңғы екі қыс жаман атақ.
Аруларға кетуші еді көңілім ауып,
Ойнаушы ем сұлулармен ебін тауып.
Бәйге ат мініп жүретін Біржан едім,
Жаяу ақын етті ғой мешін-тауық.
Өлеңге көңілім соққан ауық-ауық,
Отыз жеті жастамын, жылым-тауық.
Сүйген жар Айтбай сұлу науқас болып,
Кез болды-ау, сал Біржанға қатер-қауіп.
Халқымды жұтатты ғой мешін-тауық,
Мырзалар жарамады қысыр сауып.
Он мындай жылқы айдаған белді қазақ,
Отардан міне алмады мықты ат тауып:

Арқа ел соңғы екі қыс оңалмады,
Жомарт қол бұрынғыдай бола алмады,
Қожағұл би баласы Біржан серің,
Үйінен қадам басып шыға алмады.
Өлеңді шығарушы ем буын-буын,
Шырқай салсам тігуші ем әннің туын.
Сиыр етін жемейтін Біржан салға,
Ішкізді мешін-тауық жасық суын,
Қазаққа қос қыс болып қанды қармақ,
Көп малды мешін-тауық кетті жалмап.
Қожағұл би баласы Біржан салға,
Бермеді ешкім бәйге ат әдейі арнап.
Жақпай қалса істері қолайсыз боп,
Тастаушы ем болыстарды бірден сынап.
Ас пен той, сияз болған уақыттарда,
Сөйлеуші ем шонжарларға сөзді бұлдап,
Мырзаларда жарамды ат қалмады,
Күйлі деген жылқыны жұт жалмады.
Мінетін жөнді ат таппай Біржан серің,
Ұзақ жолға аттанып бара алмады.
Үш жүзге мешін-тауық жайсыз болды,
Таппады құтылатын жұттан жолды.
Сақтауға малын ел-жұрт жанталасты,
Қусырып отырған жоқ екі қолды.
Кездесуші еді Біржанға талай сұлу,
Арудың оңай еді-ау, сырын білу.
Мешін-тауық қысында атсыз қалып,
Қиын соқты-ау, салдарға ойнап-күлу.
Үш жүзге әйгілі ақын едім бұлбұл,

Ес кетірді тап биыл жұты құрғыр,
Халқыма Алла, аруақ қуат беріп,
Жайлы болса жарар еді алдағы жыл!
Төндіріп елге қатер мешін-тауық,
Кез болды жұртымызға үлкен қауіп.
Топырышты мінбейтін Біржан едім,
Міне алмадым жүрдектеу егіз тауып.
Бай болған әулет едік қыдыр дарып,
Көліксіз боп қалған пенде болар ғарып.
Қос жүйрік босағама менің біткен,
Бәйге күрен, сұр бедеу тұр ғой арып.
Болушы еді барған жерім менің базар,
Жырымды жұрт тыңдаған салып назар.
Мешін-тауық жылында құты қашты,
Болса да Біржан салда ерекше ажар.
Әрі бай, әрі қажы екі ағам,
Ержан, Нұржан дейтұғын қос бағылан.
Солардың жылқысынан ат табылмай,
Інісі үйде отырды ақын Біржан.
Нағашым Қараөткелдік Алтай – Қарпық,
Болса да салтанаты жұрттан артық.
Қол ұшын жиеніне бермек түгіл,
Зардабын ауыр жұттың отыр тартып.
Ілесіп Самат дейтін бай-көпеске,
Мен келдім туған өңір Қызылжарға.
Шыққандай көтеріліп зор белеске,
Мейман болдым старшын Қожамжарға.
Біржанды жұт зар қылды құнан-тайға,
Көп керей ұшырамапты бұл жағдайға.

Таузарда Қожамжардан бесті ат мініп,
Мен келдім атақты би Тәнібайға.
Тәнекем Маманайдай ердің ұлы,
Оны да көп толғантқан елдің мұңы.
Өте бай болмаса да қолы ашық,
Өзіне жеткілікті мал мен пұлы.
Жылқысы тоғыз жүзден асқан емес,
Түйесі жеті жүзден астам емес.
Тәнекем мол дәулетті болмаса да,
Аяққа сөзін ешкім басқан емес.
Қарсы алды Тәнібай шешен жылы ұшырап.
Ағылттым өлеңімді, әнді шырқап.
Иығыма ақ түйе жүн шекпен жауып.
Мінгізді бәйге көк ат маған сыйлап.
Мен келдім туған елім керейіме.
Қазақтың жомарт халқы мерейіне.
Өзімді еркелеткен жақсылар деп,
Аттандым Тәбей менен Есенейге.
Ұқсаған түр-сымбаты күн мен айға,
Ылғи бірдей қарайтын кедей-байға.
«Он мыңдап жылқы айдаған інілер», - деп,
Бармақпын Шабәк пенен Күзембайға.

Айтбай сұлуды Біржан сал үш құла жорға ат жегілген күймеге отырғызып ап, Қызылжар аймағын мекендейтін Орта жүз Көшебе керейдің Бәйбіше баласы руының Жоламан атасынан шыққан атақты қазы, әрі мырза Итемір Байсал балуан Қарсақбайұлының (1826-1919ж.ж.)

келіншегі Сарықыз балгерге қаратады. Сарықыз емші Айтбай аруды екі жарым ай емдеп, сырқатынан жазады. Сөйтіп, сауығып шықса да, Айтбай сұлу одан соң бес жыл ғана өмір сүреді.

* * *

Біржан сал Айтбай сұлудың жылын өткізсе де, бірден өзіне лайықты жар іздей қоймайды, сүр бойдақ боп жүреді. Ол кез Қожағұлұлы ақынның аға жырау атанып жүрген шағы екен. 1868 жылы көктемде қар кете салысымен-ақ Біржан сал өз шәкірттерін жылдағы әдеті бойынша өз ауылына жинап ап, мәжіліс құрады да, алыс сапарға шығуға зор дайындық жасайды. Жолға жақсы әзірленген Қожағұлұлы ақын өзіне ерген сал-серілер тобын бастап, Кіші жүз елдерін араламақ ниетінде ұзақ сапарға шығады. Ол жора-жолдастарын, шәкірттерін қасына ертіп, арада бірнеше күн жол жүріп, Кіші жүз – Алшын ішінде Он екі ата Байұлыға жататын Алтын, Жаппас және сол Кіші жүз Алшынның Жетіруына жататын Жағалбайлы елдерінің жеріне жетіп, ауыл-ауылды аралап, ән салып, өлең айтып, күй тартып, барған жұртын разы етеді.

Біржан сал бастаған өнерпаздар тобы бір күні Кіші жүздегі Ахмет Жәнтөреұлы сұлтанның ауылына келіп, құрметті мейман болып, сонда сауық-сайран құрады. Ол уақытта Ахмет төренің дүниеден өткен кезі екен. Біржан сал өз тобымен

қонақ болып жатқан шақта Ахмет сұлтанның ауылында келін түсіріліп, той болады. Тойда алтыбақан ұйымдастырылады. Алтыбақандағы әткеншекте тербелуге Ахмет төренің ағасы Арыстан Жантөреұлының әрі ерке, әрі бойжеткен сұлу қызы Ақылима Біржан серіні қалайды. Тарихтан оқырман қауымға Арыстан, Ахмет Жантөре ұлдары сұлтандардың отаршыл патша өкіметіне қолшоқпар болып қызмет еткендері де мәлім және Арыстан сұлтанның Есет Көтібарұлы сардар мен оның немере інісі Бекет Серкебайұлы батыр (1822-1857ж.ж.) бастаған көтерілісшілердің қолынан 1855 жылы – қоян жылы 8 шілде күні Суық су деген жерде қаза тапқаны да белгілі. Әкесі Арыстан төреден бес-алты жасында жетім қалған Ақылима өз атасы Жантөре ханды көрмесе де, өзін-өзі Жантөренің қызымын дейді екен. Себебі, ол Жантөре сұлтанның кіші бәйбішесі – Анабикенің бауырында өскен. Ол кезде Жантөреге қарасты ауылдардың басты адамдары Махмет, Мұқан Жантөре ұлдары да ағасы Арыстанның қызы Ақылиманы еркелетіп өсіріпті. Міне, енді сол ерке қыз Ақылима сұлу алтыбақандағы әткеншекте бірге тербеліп өлең айтуға Біржан салды қайта-қайта шақырады. Алайда, Қожағұлұлы әуелі өзінен жасы едәуір кіші қызбен алтыбақанда тербелуді өзіне лайықсыз көріп, бұл ұсынысты қабылдамайды. Ақыры, көпшілік Ақылиманың тілегін қостап, еркіне қоймаған соң, Қожағұлұлы

ақын амалсыздан келіседі. Ақылима Біржан сынды балуан ақынға ғашық болады, ол өз ойын серіге ашық айтқан соң, Қожағұлұлы жырау мен Ақылима сол түнде болашақта қосылу туралы уәде байласады. Біржан сері еліне қайтар кезде алып қашып кетпек болып, Ақылимаға келісім береді.

Ахмет төренің ауылындағы келін түсірілген тойға арнап, алты қанат, сегіз қанат үйлер тіккен екен. Сол сегіз қанат ақ үйлердің бірінде отырып, қыз-бозбалалар «Хан жақсы» ойынын ойнаған шақта да Ақылима Біржан салмен көрші болып, қосылып ән шырқайды.

Атақты сал Ақылимаға арнап, өзінің әйгілі әндерінің бірі «Ақылимаш» әнін шығарады:

Ақылимаш көңіл ашар шай секілді,
Арда емген жылқы ішінде тай секілді.
Көзіме көрінесің, төре қызы,
Аспанда жарқыраған ай секілді.
Аузында отыз тісің тізіліп тұр,
Аш белің құмырсқадай үзіліп тұр.
«Қолыма қашан менің түседі», - деп,
Сал Біржан сізді көріп қызығып тұр.

Біржан ақын шығарған ән – «Ақылимаш» сол күннің ертеңінде-ақ ел ішінде ауыздан-ауызға таралып кетеді. Бұл ән төре ауылдарының адамдарына түрлі ой салады.

Қожағұлұлы сері сол 1868 жылдың жаз айларын өз тобымен кіші жүз елдерін аралап, сауық-сайранмен өткізіп, кіші жүздің шеткі елі –

Адай жұртынан оралып, ел жайлаудан күздікке көшер кезде ат басын өз еліне қарай бұрады. Жолжөнекей Алтын, Жаппас, Ақкете, Жағалбайлы елдерінің көштеріне Адай сапарынан келе жатып жолыққан Біржан ондағы адамдармен сәлемдесіп, амандық-саулық сұрасып тұрып, олардан Ақылима сұлу Арыстан төре қызының мерзімінен бұрын асығыс түрде атастырылған жеріне ұзатылып жіберілгенін естиді де қатты күйзеліске душар болады. Қайғырып қапаланған сал, сол Ақкете елінің көшіндегі ыстықтан әрі ұзақ жүрістен (жолдан) екі бүйірін соғып шаршап тұрған қызыл нарға қарап тұрып, Ақылимаға арнап, табан аузында өзінің тамаша әндерінің бірі – «Қызыл нар» әнін шығарады.

Қызыл нар жүк көтермес бел кеткен соң,
Кең жайлау құлазиды ел кеткен соң.
Танысып сыр шертіскен Ақылимаш-ау!
Күлермін кіммен ойнап сіз кеткен соң.
Шалшық су құдық болмас қазбаған соң,
Мияда ат шаба алмас саздаған соң.
Жете алмай мұратыма шерлі болдым,
Өзәлда хақ тағала жазбаған соң.
Туған жер – қарағайлы орман Бүркеу,
Бетіме осы бір іс болды-ау шіркеу.
Қосыла алмай қызға Біржан қалғаннан соң,
Көбейер өсек-аяң, қосақ-тіркеу.

Атақты ақын кеудесін күңіrentкен оқиға былай болған еді: Біржан сал өз тобын бастап ілгері

қарай аттанып кеткен соң, көп ұзамай артынша жайлауға шыққан Махмет, Мұхан Жантөре ұлдары сұлтандар Қожағұлұлы сері мен Ақылиманың бірге алтыбақанда әткеншек тебулерінен әнші-ақын Біржанның «Ақылимаш» атты ән шығаруынан күдіктеніп, оған үрке қарайды да, «қарындасымызды Біржан сері қалың мал берместен алып қашып кетіп жүрер» деп секем алып, құдасына бірден хабар салып, одан алатын қалың малын түгел санап алып, жайлауда отырған шақта Ақылиманы еріксіз түрде атастырылған жеріне дереу ұзатып жібереді.

Дегенмен, не жағдай болғанда да, Біржан салдың «Қызыл нар» әні де ел ішіне тез тарап кетіпті. Бірақ, бір өкініштісі, соңғы жылдары «Қызыл нар» әні өлеңінің (тексінің) алғашқы шумағын «Бекзатым» деген белгісіз біреудің әнінің өлеңін құрауға пайдаланған. Жалпы, «Бекзатым» деген әннің тексін әртүрлі әндердің өлең шумақтарын бөлшектеп алу әрқылы жасаған.

Алайда, сол 1868 жылы Кіші жүз сапарынан құр қайтудың есебін таба алмаған Біржан сал «Қызыл нар» әнін шығарып, оны елге таратып қана қоймай, сол сапардан өз жұртына ораларда, жол-жөнекей Жаппас еліндегі ауылдарға тоқтайды. Сол ауылдардағы келін түсіру, қыз ұзатылу, шілделік тойларына қатысады. Сол тойларда Қожағұлұлы әнші-ақын Әпіш Медеубайқызымен танысып, онымен уәде байласып, ақыры сол қызды алып

қашады. Әпіш бір сыдырғы көркі бар, адамгершілігі зор, сол жылы жасы он тоғызға келген қыз екен. Әпіштің әкесі Медеубай Кіші жүз – Алшын ішінде Он екі ата Байұлыға жататын Жаппас руының Үңгіт атасынан шыққан ауқатты шаруалардың бірі болған.

Біржан салдың Әпіштен туған алғашқы балалары жастай ауырып қайтыс бола берген.

Әпіштен Асыл (1883 ж.), Ақық (1885 ж.), Мәра (1896 ж.) деген үш қыз, 1887 жылы туған Теміртас, 1896 жылы туған Қалкен деген екі ұл болған. Теміртас (1887-1941 ж.ж.) жауырыны жерге тимеген балуан, айтқанынан қайтпайтын табанды, өжет кісі болыпты, бірақ Теміртас ән салмаған. Ал, Қалкен (1896-1936 ж.ж.) әкесі Біржан салдай асқан әнші болмаса да, жап-жақсы ән шырқайтын, тәп-тәуір домбыра тартатын болған. Қалкеннің кескіні әкесі Біржан салға тартыпты. Теміртас та әкесі Қожағұлұлы сері сияқты иығы елден асып тұратын биік бойлы кісі болыпты.

Жалпы алғанда, Біржан серінің төрт әйелінен он бір ұл баласы болған екен, олар Ақыл мырза, Алтынбек, Әділбек, Мақұлбек (бірінші әйелі Балхаштан), Ахметжан, Ахметбек (екінші әйелі Ләйладан), Ахметқали, Айтжан, Айтмұхаммед (үшінші әйелі Айтбайдан), Теміртас, Қалкен (төртінші әйелі Әпіштен).

БІРЖАННЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Біржан салдың жүз алпыстан астам ән, жиырмадан артық күй, отыз шақты ірі хисса-дастан, тағы да көп өлеңдер шығарғандығы ел аузында айтылып жүрді. Біржан сері шығарған «Батыр – Зуһра» (қазақ еліндегі үшінші нұсқасы), «Иранғайып» (төртінші нұсқасы), «Мақпал – Сегіз» (бесінші нұсқасы), «Ер Сәтбек» (бірінші нұсқасы), «Дәулен Ордабасы» (бесінші нұсқасы), «Қағира – Таймыс» (екінші нұсқасы), «Арнауыт хан», «Керей Сырымбет батыр», «Жанайдар батыр», «Арқалық батыр», «Мұңсыз хан», «Жақсыбай мен Зылиха», «Жаяу Мұса – Майнұр», «Асқан сардар», «Балта керей Тұрсынбай ордабасы», «Керей Марқаш батыр», «Көшебе Көшек баһадүр», «Балта Ер Жанатай», «Керей Үмбетей сардар» (бесінші нұсқалары), «Дәстем сал қолбасы» (үшінші нұсқасы), «Ер Кендебай», «Толағай батыр» атты және басқа хисса-дастандарының кейбіреулерін толық, кейбіреулерінің үзіндісін айтатын жыршы қариялар болыпты. Мысалы, «Шапырашты Наурызбай батыр» дастанының Сегіз сері шығарған нұсқасын да, Біржан сал шығарған нұсқасын да жатқа білетін әнші қариялар тіпті көп болыпты.

Алайда, өз кезінде ел ішіне көп тараған жоғарыда аттары аталған көп дастандары біздің дәуірімізге келіп жетпеді. Оған Біржан салдың өмірі мен қоғамдық қызметінің, шығармаларының дер кезінде зерттелмеуі, ұқыпты түрде жиналмауы

себепкер болған еді. Тек қана Біржан серінің «Ер Сәтбек», «Абылай хан» атты хиссаларын 1916 жылы жазда әйгілі әнші-ақын, композитор Әсет Найманбайұлы (1867-1923ж.ж.) Шығыс Түркістанға өткенде, сол жақтағы қазақ ауылдарына Сегіз сері жырларымен қоса кең түрде насихаттап таратыпты.

Біржан сал – айтысқа әр елдің атынан көп түскен ірі ақын, ол көптеген ақын-жыраумен айтысыпты. Солардың ішінде Асанқожамен, Несіп қызбен, Әзілкешпен, Сара қызбен, Сұртаймен, Арсалаңмен, Тезеақбаймен, Сарбасбаймен, Сералы қожамен, Мәделі қожамен, Таразы келіншекпен, Ниязбекпен, Майлы қожамен, Садуақас қожамен, Башқұрт Отарбай молда Ғаббасұлымен, қазақтанып кеткен татар ақыны Нұрым Масығұтұлымен (1848-1917ж.ж.), карақалпақ Жұмамұрат жырау Жабалұлымен (1846-1890ж.ж.), Сәлімжуар Ғалиақбарұлымен және басқа да ақын-жыраулармен айтысады. Қазақ ауыз әдебиетіндегі айтыс жанрына қосылған зор үлес болып табылады. Бірақ, сол көп айтыстан біздің дәуірімізге келіп жеткен “Біржан – Сара” айтысы ғана. Оның өзінде кейбіреулер Біржан мен Сараға бұйыртпау үшін әлі күнге дейін арпалысып жүр.

Жалпы айтыста Біржан сал әрдайым жеңіске ие болып отырған.

Біржан сал шығармашылығы дер кезінде дұрыстап зерттелмегендіктен, оның көптеген өлеңдері, жұмбақтары, дастандары түгелдей, толып

жатқан ән өлеңдері (текстері), жаңылтпаштары, ғақлия сөздері, шешендік сөздері қағаз бетіне түсірілмеген, баспа бетін көрмеген. Сөйтіп, ел есінен ұмыт болған. Осы кезде Біржан серіні көрген, оның өлең-жырларын жатқа білетін адамдар қалған жоқ.

Бізге “Біржан – Сара” айтысының ХІХ ғасырдың аяғында жазықсыз жала жабылып, патша өкіметі әкімдерінің қудалауынан қашып, Семей губерниясына қарасты Зайсан уезінің жеріне өтіп, сол жақтағы қазақ ауылдырына барып паналап жүрген (Петропавловскілік) орта жүз Ашамайлы Керейдің Көшебе елінің Бәйбіше баласы руынан шыққан ақиық Әмірхан ақын Сүйінұлының (1836-1901ж.ж.) Зайсан шаһарынан Қазан баспасына жіберіп, 1898 жылы жарық көрген нұсқасы мен ауыз әдебиеті үлгілерін жинаушы Жүсіпбекқожа Шайхысламұлы (1861-1941ж.) жіберіп, Қазандағы баспадан жарық көргізген нұсқасы, Біржан серінің мысал айтыстары: “Бабай мен қасқыр”, “Қасқыр мен қой” өзіміздің туған халқымызға және көршілес әрі туысқан Қарақалпақ, Башқұрт, Қырғыз, Татар жұрттарына кезінде кең түрде тараған “Ақylimаш”, “Қызыл нар”, “Елге сәлем”, “Адасқақ”, “Екі жирен” (екінші түрі), “Буырылтай” (І, ІІ, ІІІ, ІV түрлері), “Жалғыз арша”, Ақ тентек”, “Ләйлім”, Ләйлім шырақ”, “Айтбай”, “Жайма шуақ”, “Қалқам шырақ”, “Топай көк”, “Телқоңыр”, “Жанбота”, “Соқпа-ай, соқпа”, “Бірлән”, “Он екі

взвод”, “Он саусақ”, “Айбозым”, “Жонып алды”, “Жанбас сипар”, “Әпішке”, “Дүние-ай”, “Теміртасқа”, “Көкшетау”, “Сырғақты” әндері, “Мешін-тауық”, “Балғожаға”, “Құлен-Маймаққа”, “Мәті-Дәулен”, өлеңдері, Шөжемен, Орынбаймен, Тезекбаймен әзіл қағыстары ғана келіп жетті.

Біржан сал қасына отыз шақты өнерпаз жігіт ертіп, шатырларын, азық-түлігін, басы артық киімдерін кейде нарларға теңдеп, кейде арбаға тиеп, өздерімен бірге ала жүрген, сойыстық малдарын да тастамай ала барған. Ол 1842-1893 жылдар аралығында үздіксіз салдық-серілік құрып, өмірінің көбін сауық-сайранмен өткізіп, үй шаруашылығымен, сауда-саттықпен айналыспаған екен. Сондықтан да ағаларындай ауқатты емес, орта шаруа болыпты. Қожағұлұлы бастаған өнерпаздар тобы табыссыз да болмаған. Ала жаздай ел аралап, салдық-серілік құрып, түрлі өнер көрсетіп, жұрттан алған ақшалай, киімдей, матадай, малдай сыйлықтарын Біржан сал сол өз тобын құрайтын серілерге тең бөліп беретін болған. Өз үйіне деп қыстық соғым алады екен де, артылып қалған мал, дүние болса, жол-жөнекей кездескен жетім-жесірлерге, ғарып-қасерлерге үлестіріп жіберетін болған.

Біржан сал өзінің атақты ұстазы Сегіз сері өнерпазға арнап қырық бес жоқтау шығарған қырық бес шәкірт ақынның бірі. Ол өзінің ардақты

да қадірлі ұстазы Сегіз серіге арнап шығарған жоқтауының бірінде былай дейді:

Сегіздей асыл адам жаралмайды,
Халқына болып өткен тым жағдайлы.
Керейден жүз мың әйел ұл тапса да,
Ешбірі Сегіз сері бола алмайды.

Біржан салға ұстаз боп үлгі-өнеге көрсеткен Сегіз сері кемеңгердің қандай адам екендігін жоғарыда келтірілген Біржан салдың бір шумақ өлеңінен-ақ аңғаруға болады.

Біржан сал Сегіз сері тобында 1855 жылдың – қоян жылының жазына дейін болады да, Сегіз серінің асын өткізуге белсене араласады. Ас өткен соң, Сегіз сері ұйымдастырған сал-серілердің үлкен тобы үшке бөлінеді. Бірінші тобын Мадияр керей Нияз сері Бекдәулетұлы (1818-1893ж.ж.), екінші тобын Бике керей Шәрке сал Қорабайұлы (1824-1907ж.ж.), үшінші топты Біржан сал Қожағұлұлы (1825-1897ж.ж.) басқарады.

Біржан сал ұлы күйшілер Тәттімбет Қазанғапұлымен (1817-1862ж.ж.), Құрманғазы Сағырбайұлымен, Дәулеткерей Шығайұлымен, Дайрабай Нұрғожаұлымен (1823-1893ж.ж.) және саңлақ ақындар: Орынбай Кертағыұлымен (1819-1906ж.ж.), Арыстанбай Тобылбайұлымен (1811-1880ж.ж.), Шөже Қаржаубайұлымен (1808-1895ж.), Сүйінбай Аронұлымен, Шынияз Жұбатұлымен (1815-1889 ж.ж.), Ақтангелді Жұмықұлымен (1814-1891ж.ж.), Нұрым Жаршығаұлымен жақсы достық

қарым-қатынаста болған. Осы есімдері аталған өнер иелерінің ішінде Орта жүз Қурай Уақ Дайрабай Нұрғожа баласымен он үш жыл бойы Сегіз сері тобында Біржан сал бірге болыпты, ал ол қалған өнерпаздармен астарда, салдық-серілік құрып ел аралап жүргенде олармен жиі кездесіп, солардың ауылдарында мейман да болыпты. Әйтпесе, аталмыш дарын иелері мен Біржан салдың қоныстарының арасы өте шалғай екендігі кімге де болса мәлім ғой.

Біржан сал өз тұсында би-болыстарды, шонжарларды, ұлықтарды ретсіз істер жасаса, қолма-қол өлеңмен сынап тастайтын болған.

Мысалы, оның Құлен-Маймаққа, Балғожаға деген өлеңдері соның айғағы болып табылады.

Жасында жарлы болып, жетім болып, ауру-сырқаулы болған Құленді ел “Құлен-Маймақ” деп атаған екен. Ол жалғыз атын арбаға жегіп, Есілдің тоғайынан Қызылжарға отын апарып, сол Қызылжардағы орыс байларына сатып, олардан алған ақшасына арақ-шарап, сыра сатып алып ішеді екен. Бірақ, одан пайда жоқ екендігін түсінген жас жігіт Құлен керуенге қызметші болып орналасып, саудамен айналасып, содан шаруасын түзеп алады. Ақыры Маймақ байыған соң, өркеуделікке салынып, елді менсінбеуді шығарады. Бірде Құлен-Маймақ сауда жасауға Омбы базарына барады. Сол базарға Бурабайдан жолаушылап Біржан сал да

келсе керек. Базарда Құленнің мінезі ұнамаған соң, Біржан сал оны өлеңмен сыңға алып, былай дейді:

Сен өзің туғаныңнан маймақ едің,
Есіл бойын көк шолақпен жайлап едің.
Қаңғырып Қызылжардың көшесінде,
Қылжаңдап арақ ішкен парнақ едің.
Атандың дәулет бітіп Құлен-Маймақ,
Жігіт болар, мінекей осындай-ақ.
Жігітке бақыт қонса гүлденеді,
Кешегі қалыбыңа тартпа, бірақ.

Бұл өлеңді естіген Құлен қателігін мойындап, Біржан сал мен сол жерде тұрған адамдардан кешірім сұрайды да, Біржан серінің иығына шапан жабады.

Жоғарыдағы өлең “Маймаққа” деген атпен елге тараған.

* * *

Балғожа деген жетім бала болса керек. Тілмаштар дайындайтын оқу орнын бітірген Балғожа Қарқаралы уезінің бастығына тілмаш болады. Біржан сал 1880 жылы күзде өз тобын бастап Қоянды жәрменкесіне барып, онда да ән салып, күй тартып, өлеңдер шығарып айтып, думан құрып, көпшілікті өзіне бұрып әкетеді. Уездің бұйрығы бойынша Балғожа жәрменкедегі елді шақырып алып, жиналыс өткізбекші болады. Халыққа осы жайды хабарлап, елді жинап құрылтай өткізбекке кіріседі. Елді жинап келуді

Қаракесек Арғыннан шыққан беделді би Баймұрынға жүктейді. Біржан сал мен оның шәкірттерінің өнерлерін көріп тамашалаған халықты жиналысқа ертіп апару Баймұрын биге қиын болады. Біржан салды Баймұрын өзі де қатты сыйлайды екен, ол Балғожаға қайтадан келіп, көпшілікті жинап әкелу қиын екендігін, онда Біржан салдың өлең айтып отырғанын тамашалап жатқанын айтады. Сонда Балғожа тілмаш: “Тәйірі, Біржан әнші де емес, ақын да емес, бір есер емес пе, оған қарамай, елді жинап келіндер, бірнеше жандармандар жіберемін, Біржан ертегісін тоқтатсын”, - деп, бұйрық беріп, Баймұрын бидің қасына бірнеше урядник, стражник, полицейлерді қосып бірге Біржан салға жібереді. Баймұрын би Біржанға барып сәлем беріп, жағдайды түсіндіріп айтады. Балғожаның сөзін жеткізеді. Біржан сері көпшілікке жиналысқа бару керектігін айтады. Біржан қолындағы домбырасын тартып шет жақта отырады. Балғожа: “Әлгі Біржан қайда?” – деп Баймұрыннан сұрайды. Баймұрын би оған: “Біржан сал шеткі жақтағы қолында домбырасы бар биік бойлы кісі”, - дейді. Сонда Балғожа: “Біржан деген өлеңші сен бе? Сені біреу әнші десе, екінші біреу әнші емес, күйші дейді, үшінші біреу ақын дейді. Төртінші біреу ақын да емес, әнші де емес, күйші де емес, шешен де емес, жай ертегіші деп айтады. Ал, ақын болсаң, лебіңді естиік, бір-екі ауыз бірдеңе деп жіберіңіз”, - депті төменгі жақта

отырған зор денелі Біржан салға. Балғожаның мазақ қып сөйлегеніне бірден шамдана қоймаса да, домбырасын қағып-қағып жіберіп, әнмен былайша оған жауап беріпті:

Балғожа, сенің әкең Құдайберген,
Әрқашан жаман болмас жақсыға ерген.
Кешегі жаңа мизам шыққан кезде,
Оязнай ел қыдырып бала терген.

Бит-қоңың іріп-шіріп жүрген кезде,
Құсбек төре қолыңнан ұстап берген.
Шыққан тегің қожа ма, төлеңгіт пе,
Әйтеуір әкең келген Өскеменнен.

Көтерем аусыл болған бұзаулардай,
Жаңа шығып келесің биік өрден.
Көн құраса қалыбына барады деген.
Үрімшіде атаң сенің аштан өлген.

Сарт-сауаннан жаралған пері неме,
Неге маған соқтықтың келген жерден?
Жарым естілігің түріңнен байқалып тұр,
Кісі емессің туғаннан үлгі көрген.
Бұл өлең “Балғожаға” деген атпен көпке мәлім болған.

Ел алдында масқара болған Балғожа тілмаш: “Нағыз ақын екенсің, көлденең елдің сөзіне ерем деп қателестім. Құдай мені қара бастырды, кешірім өтінем”, - деп, Біржаннан кешірім сұрап, өз

қателігін мойындап, қолма-қол ат-шапан айып төлепті.

* * *

Керейдің Ақсары дейтін руында Жүсіп және Бажақ есімді екі шебер болыпты. Жүсіп – балташы, Бажақ – үйші, тапқыр кісі екен. Өнерпаз Жүсіп бірде Жабағы аулындағы Бейсеннің Алтын дейтін қызына еменнен ойып жасап, түрлі-түсті бояумен нақыштап, өте әдемі ұзын мойын, бұрышты домбыра істеп береді.

Бейсендікіне көп нөгерімен Біржан кіріп келсе, үйде кексе әйелдер мен Алтын ғана бар екен.

Амандасып, жөн біліскесін қыз бір аяқ ашытқан көже әкеп ұстатқанда, сері ернінің үшін тигізіп қана қайтарады. Осы арада Алтын домбырасын желпіне тартып:

Байлардың жейтін асы жая мен жал,
Шығады нақ кедейден осындай сал.
Қыс қатайып, шаруа күйзеу болды,
Көжеге кекіреймей ерніңді мал! – дейді.

Сонда Біржан домбыраны іле қолға алып:

Атандым ақындықпен Біржан сері,
Серінің күнде думан жүрген жері.
Қарындас сөз сүйектен өтіп кетті,

Көжеңді басып-басып әпкел бері, - деп әлгі шара аяқтағы көжені бірақ төңкереді.

Қонақ шығуға айналғанда Бейсен кеп: - Сері, соя қояр бозқасқамыз болмағанмен, қою күрең шайымыз, қозы қарын майымыз бар. Дәм татыңыз! – деп түстікке бөгейді. Түстеніп отырып Біржан, қыздың үкілі домбырысының шешендігіне қайран қалып:

Алтын-жан сен де керей мен де керей,
Ән салсам бүлкілдейді айыр көмей.
Алтын-жан домбыраңды маған берші,
Тағы істеп берер саған арық керей.

Алтын-жан домбыраңды сұрағаным,
Домбыраң маған тіпті ұнағанын.
Құбылтып неше түрлі әнге қоссам,
Қояр еді сәби бала жылағанын.

Алтын-жан домбыраңды берсең маған,
Риза боп жүрер едім мен де саған.
Дәм жазып бір жат елге бара қалсаң,
Еске алып, барып жүрер, саған ағаң – деп ән шырқайды.

Қыз әкесі «Балам, ағаң қиылып, өтінді ғой, домбыраңның құны жетті, бер», - деп бергізіпті.

* * *

1893 жылы қазан айының ортасында Біржан сал өз тобымен Кіші жүз сапарынан ауылына

келеді. Өзі де шәкірттері де демалады. Аттарын, нарларын тынықтырады. Қожағұлұлы сері өздерінің елден тарту-таралғы, сыйлық ретінде алған ақшаны, малдарды, киімдерді, маталарды жылдағы әдеті бойынша өзіне ерген сал-серілерге тең бөліп береді де, өз орнына оң батасын беріп, өзінің шәкірттерінің бірі – сол кезде жігіт ағасы болып қалған, әбден кемеліне келген әнші-ақын Үкілі Ыбырай Сандыбайұлы (1858-1930 ж.ж.) жас әнші-ақынды сал-серілерге басшы етіп, өз ауыландағы мәжілісте сайлайды. Үкілі Ыбырайдың «Шалқыма» деген әні өз ұстазы Біржан салға осы кезде арналып шығарылған екен.

1893 жылдың қараша айынан бастап Қожағұлұлы бірыңғай қолөнерімен айналысатын болып, әншілікті, күйшілікті, ақын-жыраулықты, балуандықты, салдық-серілік құруды мүлдем тоқтатады. 1894 жылдың көктемінің аяғында ел жайлауға шығар алдында Троицкі шаһарына барып, сондағы мешіттің мүфтиі – Зейнолла ишанға сәлем беріп, өзінің өлеңді қойып, сал-серілікті тоқтатып, тәубаға келгенін мәлімдейді. Сөйтіп, пірге қол тапсырған Қожағұлұлы өнерпаз Зейнолла ишанның қадірлі мейманы болып, ауылына көңілді оралады. 1895 жылы тамыз айында Біржан сал Түркістан шаһарындағы Қожа Ахмет Иассауи кесенесіне барып, пірге қол тапсырып қайтады.

* * *

Біржан сал тарайтын Нұралы атасының ең көрнекті адамының бірі Бертіс екінін шежіреден білеміз. Бертістен: Қараменде, Қараман, Қажабай, Қожағұл, Тәсібек, Қожамқұл атты алты бала туады. Тәсібектен үш бала: Ақшуақ, Байшуақ, Жаншуақ туады. Біржан салдың аталарының бірі осы Ақшуақ та өз заманында әрі ақын, әрі әнші, домбырашы, сері болған жан екен.

Ақшуақтың жер ортасына келгенде әйелі қайтыс болады. Осы кезде төменгі Бақабас Қарауыл ішінде көп жігіт көз сүзсе де көнбей, өзіне лайық жар таңдап отырған Ақтамақ атты ақылды да көркем жас жесірге сөз салып, құда түсуге жібереді. Бірақ келіншектің ағайын-туыстары Ақшуақты ұнатпайды. Туыстары қалайда оған жас сұлуды бермеудің амалын, айла-әрекетін ойластырады.

Атақты бай Ақшуақтың жылқысының құты, сұлу мүсінді, ерекше, ұры-қары мен ит-құсқа үйірінен бір тай-тұяқ алдырмайтын «Мәржанжал» деген сәйгүлігі бар екен. Ақтамақтың туыстары Ақшуақтан құтылу үшін қалыңмал үшін осы жылқыны қалайық, біз білетін Ақшуақ болса бұған келісе қоймас, бұдан бір құтылсақ, осылай құтылармыз деп ойлап:

«Ақтамақтың қалыңмалына Мәржанжалдың үйірін берсін де, қалыңдығын алып жүре берсін», - деген сәлем айтады. Бірақ қалың сұраған жақ

қателеседі. Жас сұлудың даңқына құштар Ақшуақ сәлем әкелген адамдарына:

«Жылқы ішінде Мәржанжал мәржан болар,
Хас сұлудың қасында арзан болар.

Ақтамақтай арудан ада болсам,

Өле-өлгенше ішімде арман болар», - дейді де Мәржанжалды үйірімен қосып қалыңдық жағынна айдатып апарып салады. Мұны көріп қулықтары іске аспаған жақ қамалып тығырыққа тіреледі. Не істеу керек? Басқа амалы қалмаған туыстары Ақтамақтың өзін шақырып алып, Ақшуаққа барасың ба? – деп сұрайды.

Әншілігін, ақындығын жақсы білетін және жомарттығына риза болған Ақтамақ бірден келісімін береді.

Осыдан кейін құда түсіріліп, құйрық-бауыр желінеді.

Ақтамақты әкетуге өзі теңдес 4-5 адам ертіп Ақшуақ келеді. Он екі қанат ақ үйге түсіп, төрінде домбыра шертіп отырса, есіктен бір топ қыз-келіншек кіреді. Оның бірі: «Жездеміз қайсы болды екен? – деп сұраса, үйдегілер домбыра тартып отырған адамды нұсқайды.

Сонда әлгі келіншек:

-Жездеміз салдау екен,

Салдау болса да шалдау екен, - деп қалады.

Бұл сөзді естіп қалған Ақшуақ домбырасын қағып-қағып жіберіп:

«Жездең салдау болса да, жездең шалдау,

Қыз сүюі – жүректе, еңбек малда-ау!
Жігіт таңдап тимеген Ақтамақты
Жездең шалдау болса да, алып қалды-ау! –
деп, әндетіп қоя береді.

Сал Ақшуақ пен Ақтамақ қосылғаннан кейін көп жыл бірге өмір сүреді. Ақшуақ асқан әнші, суырып салма ақын болған екен. Бірақ ол туралы деректер, өлеңдері сақталмаған. Ел аузындағы әңгімелерге қарағанда оның сал-серілік өнері Біржанға дарыған. Бүгіндері жұртшылыққа кең тараған халық әні «Ақтамақты» («Сенен сұлу Ақтамақ жан өтпейді» - деп басталатын әнді) шығарған осы Ақшуақ ақын екен дейді аңыз.

* * *

2004 жылы Ақмола облысының «Арқа ажары» газетінде Біржан сал өмірінің соңғы кезеңі туралы «Дерек» айдарымен «Бұрмаланған ақиқат – қиянат» атты мақала басылды. Мақаланың авторы өлкетанушы, Ұлы Отан соғысы және еңбек ардагері Жамаш Жұма-Әли Нұралыұлы. Мақаланың Біржан сал өмірінің ақиқаттық мәнін ескеріп, үзіндісін жаздық.

«Мен Біржанды көрген адамды көзім көрген адаммын. Еңбекшілдер ауданының орталығы Степняк қаласында өмір сүрген, кейін Ұлы Отан соғысы тұсында Даниловка қалашығында өмірі өткен Қисықтың Сарысы деген адаммен жас

кезімде жиі кездестім. Ол кісі әкемнің туған інісі Бекахметтің қайын атасы, бізге құда. Біздің үйге соғыстан бұрын да, кейін де келіп, кетіп жүретін. Менің атам – Тіржанмен әңгімелесіп отырғанда Сары ақсақал көбіне Біржан жайлы айтатын. Ал, мен сол кісілердің әңгімесін қызыға тыңдаушы едім.

Сол әңгімелердің бірі – Біржан сал өмірінің соңғы жылында «жынданып» өлді деген қаралы, жаңсақ сөз туралы болмақ. Атам 1943 жылы 86 жасында ауырып қайтты (Тіржан). Ол кісі қайтар алдында халін білуге келген Сары құдамыздың Біржан жайлы айтқаны әлі есімде. Мен ол кезде 14 жасар едім. Кейін 1952 жылы тағы да тыңдағаным шындық.

Ел атағандай Қисықтың Сарысы 1870 жылы туып, 1958 жылы дүниеден өтті. Өмірінің көпшілігі Степняк қаласында, Біржан сал ауылымен жапсарлас «Біржан бұлағы» деген тұста өмір сүрген. Соңғы жылдарда Біржан салмен еріп жүретін әнші, өнерлі, сал жігіттердің бірі болған екен. Өзі жіңішке дауысымен Біржан сал әндерін орындап отырушы еді.

Әңгіменің негізіне оралсақ, 1896 жылдың жазында Біржан сал Көкшенің Айыртау жағын бір жетідей аралап, өзі жалғыз бір себеппен жолдағы «Қотыркөл» жерінде қалады. Қасындағы екі-үш жігіт-нөкерлерін елге жүре беруге ұлықсат етеді.

Жолай түс ауа Жөкей көліне ат басын тіреп, көлге шомылуға ниет жасап, біраз дем алмаққа бөгелген. Дәл осы тұста аспаннан дауылды қара бұлт нөсерлі жауынын төгіп берсін. Қатты жаңбырда қалған жеңіл киімді әнші еліне қарай аттанып кетеді. Күнәсіз сал Біржан өзін суық қармап қалғанын сезбеген де еді. Және салдықтың соңғы сапары екенін де білмеді-ау.

Бұл кезде ауылдың азулы адамдары Біржан жайлы түрлі өсектермен «ол Пайғамбар жасына келгенде тағы да алыс жолға қаңғырмақшы, бетімізге таңба салып, далада қалмақшы» деген сөздерді гүлетіп жүр еді. «Еліктің қасынуына, мергеннің басуы дәл келді» дегендей, Біржан елге келгеннің ертеңіне қатты ауруға шалдығып, аяғы сүзек ауруына жалғасты. Сүзектен сандырақтап сөйлеп жатқан ел еркесі жөнінде «Біржан жынданып кетіпті» деген қаралы әңгіме-өсекті жаңдайшаптар тез-ақ таратып та үлгерді. Енді Біржанды елден шығармаймыз, оны қамап ұстау керек деп жұдырығын түйіп жүрген туыстары біржолата оған қарсы іске кірісіп кетті. Үйіне екі ұлы мен екі қызы, бәйбішесі Әпіш бесеуінен басқа жан жолатпай қойды.

Өзімен салтанат құрып еріп жүрген өнерлі жігіттер де салменен жолығысудан қалды. Солардың бірі жиырма бестер шамасындағы біз сөзге қосып отырған Сары еді.

Ауру мендеген сайын мендей берді. Оған басты себеп, үйінде қамауда, бақылауда отырғандығы. Жалғыз сырласары да, мұңдасары да төрдегі қос домбырасы мен Әпіші. Балалары болса әлі жас. Енді оны жалғыздық құсалық ауруға жалғастырады. Осындай азапты жағдайда қыс та өтіп, көктем де жетті. Жаз шыға Әпіштің ұлықсатымен төрдегі бірі бүктемелі, бірі жай домбыраның бірін қолына алып, ептеп ән де айтып отыратын. Бірақ құсалықпен мендеген ауру ішті жегідей жеп әр күн сайын әлсіздік бойын билей берді. Туыстардан еш қайырым жоқ. Түнделетіп кей-кейде бірлі-жарым жігіттердің келгені болмаса, өмір тіршілігінен қол үзгендей еді.

Осы тұста ызаға булыққан ақын соңғы әні «Теміртасты» домбыраға салды.

Осы сияқты дерек тұрғанда Біржанды «жынданған» деп қаралап, шындыққа балта шабу Алла алдында күнә емес пе! Жынды адам сөзі мұңға толы, әні зарға толы трагедиялы ән шығара ала ма? Ол соңғы әні еді ғой, ол өзі сүйер халқына мұңы, арызы еді ғой. Менің айтарым – жынданып өлді деген сөзді тарихтан алып тастау керек қой, ағайын. Осы жылы (1897ж. Күзіне қарай), шөп буыны ката Біржан да өмірімен қоштасты. Жерлеу кезінде топырақ салғандардың бірі – осы Қисықтың Сарысы жаңағы айтқан шындықтардың куәсі де осы абзал ақсақал ғой. Ол кісінің айтуынша, оның ауруы ішкі ас қорытудың азапты ауруына дейін

жеткен. Өйткені, соңғы кездері балаларымен де біруақ әңгімеге келіп жатқан көрінеді. Осы бір шындықтың көзін қазір ашып алмасақ, енді он жылдан кейін, әй, қайдам!»

* * *

Біржан сал 1897 жылы жазда үш ай бойы ауырып, 25 тамызда (ескіше 12 тамызда) қайтыс болады. Ел-жұрты Біржан серінің сүйегін атасы Қожағұл бидің бейітінің қасына жерлеген. Атақты салдың өсіп-өнген ортасы – Ақсары Керейдің іші, өмірін өткізген жері – Көкшетау өлкесіндегі Бурабай төңірегі. Ал, оның елі – Нұралы Керей Қызылжар аймағында тұрады. Біржан салдың бейіті Қожағұл бұлағының жағасында (Степняк қалашығындағы Лемов шахтасының сыртында). Біржан салдың басына белгі етіп Көшебе Керейдің Таузар руынан шыққан атақты Сегіз сері композитордың үлкен баласы Мұстафа батыр (1840-1899 ж.ж.) қашап ойып, арабша жазу жазып, құлпытас орнатқан екен. Ол құлпытас осы күнге дейін бар, тек ұзақ жыл тұрғандықтан, кейін аздап мүжіле бастаған.

Біржан сал шығарған әндердің тарихын зерттеумен соңғы жылдары композитор Ілия Жақанов айналысып жүргенмен, оның зерттеу жұмысында едәуір қателіктер бар.

Мысалы, 1982 жылғы “Жұлдыз” журналының 4-санында (162-171б.б.) жарық көрген өзінің

“Аспандағы аққуға үнін қосқан” деген мақаласында Ілия Жақанов “...Сал-серілік дәстүр Біржан салдан басталады” деген қате пікір айтады. Сондай-ақ ән тарихының зерттеушісі Ілия Жақанов аталмыш мақаласында Біржан салдың өз шешесінің де, ұлы шешесінің де (әкесінің шешесі, яғни әжесі), апасының да есімдерін, Біржан серінің Әпішке дейінгі әйелдерін де, Әпіштің төркін жұртын да, ұлы композитордың ұстаздарын да, шәкірттерін де атамаған. Біржан салдың ата-тегін де (шежіресін де) дұрыс таратпаған. Қожағұлдың көшіп келіп қоныс алған жеріндегі негізгі тұрғын елді де дұрыс жазбаған.

“Өзімен бірге туған төрт туысы Бертісті көп қажытқан. Бірі дәукес, пәлекор, содыр, бірі қияңқы, қисық... Тағы біреуі ұры, кәззіп, төртіншісі елдің тыныштығын алған азулы болыс... Осы туыстарына шыдай алмай, қағынған туыстарынан безе қашып, Көкшетау жеріне ойысқан”, - деп жазған Ілия Жақанов жоғарыда аталған мақаласында. Автордың айтып отырғаны Біржанның бабасы Бертіс емес, жоғарыда жазғанымыздай Ақсары Керейге жататын Тоқымбет атасынан тарайтын Бертіс. Бұл Бертіс те Көкшетаудың Еңбекшілдер ауданында өмір кешкен, бейіті де сол жерде. Біржанның бабасы Бертіс Көкшетау жерін былай қойғанда, Қызылжар өлкесіне келмей тұрғанда Аманқарағай жерінде 1790 жылдары қайтыс болған, оған Марал

ишанның әкесі Құрманмен қатар қойылған бейіті де куә бола алады.

“Білмеген у ішеді” – дегендей автор Бертис Кенжеұлы аруағына қиянат жасады. Шежіреде жазылғандай Кенжеден Ертіс, Бертис, Жанболат атты үш бала туған. Ертісі ерте жастай қайтқан. Жанболат пен Бертис Нұралы атаның ең көрнекті атақты адамдары болған.

ТЕМІРТАС БІРЖАНҰЛЫ

Біржан салдың Әпіш атты әйелінен Асыл (1883ж.), Ақық (1885ж.), Жамал (1898ж.) есімді үш қыз, Мұхамедқали (1887ж.), Қалкен (1896ж.) деген екі ұл болған. Біржанның төрт әйелінен барлығы 11 ұл болған, соның осы Теміртас атты баласынан ғана ұрпақ бар. Теміртас өмірінің көпшілігі Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданы жеріндегі Нұралы – керейлердің ортасында өткен.

Көп уақыт Жамбыл ауданында ұстаз, «Солтүстік Қазақстан» газетінің меншікті тілшісі болып істеген жорналшы, әнші, ақын, шежіреші Сәркен Барқытов Теміртас өмірдеректерін зерттеп, «Солтүстік Қазақстан» газетіне зерттеу мақалаларын бастырған болатын. Теміртас туралы кейбір деректерді осы кісінің жазғандарынан алсақ, негізгі деректерді Теміртастың Мұқаметқали атты баласынан, Жамал атты қызынан және қазір Петропавл қаласында тұратын Теміртасты көзі

көрген жасы тоқсанға тақап қалған Зағыпар Байқуанышевтан (Петропавл қаласы, Сәбит Мұқанов көшесі, 21 үй, тел. 46-71-46) және Тұрғын Әшірбековтен (Петропавл қаласы, Исмаилова 8) алдық.

Жоғарыда айтқанымыздай Тастемір Біржанұлы әулеті көбіне біздің өңірде өмір сүрген.

Нұралының Кенже атасынан Көшек, Көбек, Көбдік туса, Көбектен Жанболат, Бертис, Ертіс туады. Бертис Біржанның ұлы атасы. Теміртас Бертисінің ағасы Жанболат ұрпақтарымен оның ішінде Байқуаныш Төрежанұлы балалары: Қазі, Нұрқан, Оразбай, Баязит, Ақмер, Зағыпар, Нұрмұқандармен бірге болады. Қазір осы азаматтардың көзі тірісі Зағыпар Байқуанышевтың және Мұқаметқалидың, Жамал ананың естеліктері бойынша Теміртас өмірдеректерін анықтадық.

1929 жылы колхоздастыру кезінде Нұралы Кенженің Көшек, Көбек, Көбдік ұрпақтары бір ұжымшар (колхоз) құрып, ұжымшар атын аталарының атымен «Кенже» деп қояды.

Бұл уақытта Степняктың алтын присталында істеп жүрген Теміртасқа жала жабылып, істі болған соң, елдегі Нұралылар арасына көшіп келген болатын. Оқығаны да бар, өмірден көргені де көп, орысша тілге де жетік Теміртас осы ұжымшарды ұйымдастыруға белсенділік танытады. Бірақ, өзі ұжымшардың төрағасы (колхоз басқармасы) болмай, аталас ағайыны Байқуаныш Төрежанұлын

сайлатады. Ұжымшар алғашқы уақыттан бастап Төңкеріс ауданындағы үлгілі шаруашылықтың біріне айналады. Шаруашылықтың алға басқанын көре алмаған біреулер Теміртасты қашқын деп, Байқуанышты балаларымен бірге ұжымшар мүлкін жеп қойды деп жоғарғы жаққа арыз жазғызып көрсетіп жібереді. Теміртасты және Байқуаныш балаларын қазіргі Темирязов ауданына қарасты Жарқын ауылының жанында болған «Бай қаласы» деп аталған жерге қамауға алады. Ішінде қазіргі Зағыпар ақсақал да бар.

«Бізді Бай қаласына қамауға алғанда әкеміз (Байқуаныш) төсек тартып жатқан ауру болатын. Сондықтан жүруге жарамағандықтан оны елде қалдырды, бірақ көп ұзамай қайтыс болды. Бай қаласынан алдымен Теміртас бастаған үлкен ағаларым Қазі, Нұрқан, Оразбай, Баязиттер қашып, Омбы облысының Назыбай ауданы жеріне орналасады. Артынан бір түнде Ақмер ағам мен Нұрмұқан інімді және мені қамаудан алып шықты.

Үкіметтің қуғынына ұшыраған біздің әулет бір жерге ұзақ тұрақтамай үнемі қоныс аударып отыруға мәжбүр болды. Түмен облысының Ялутор, Заводуковск райондарында қашып жүрдік. Біз қайда барсақ та Теміртас бірге болды. Ресей елінде қашып, күнкөріс іздеп жүрген қазақтар Ресейдің Қазан ауданында Ильинканың маңынан «Бірлік» деген колхоз ұйымдастырдық. Елсаудың (Ельцовканың) маңында «Қызыл ту» деген колхоз

құрылды. Осы ауылдарда жүрген Теміртас 1938 жылы Көкшетау жағында қалған төрт баласын (жоғарыда аталған) «Бірлікке» көшіріп әкелді. Сол кезде біздің колхоз үкіметке беретін астығын Қызылжар элеваторына өткізетін еді. Осынау астық керуенімен Қызылжарға келген Теміртасты 1941 жылдың 18 февралінде көкшетаулық бір милиционер танып қалып ұстайды. Оған Көкшетау облыстық соты сыртынан қылмыстық іс қозғап, он жылға соттаған екен. Сол ұсталып кеткеннен кейінгі Теміртас өмірін білмеймін», - деді Зағыпар ақсақал Теміртас туралы.

Түрмеде Теміртаспен отырып, 1945 жылы жазасын өтеп елген оралған Мәден Хамзин деген кісінің айтуы бойынша ол сол лагерьде қайтыс болған. (Мәден балалары қазір Петропавл қаласында тұрады).

Сәркен Барқытов «Солтүстік Қазақстан» газетінің 22.01.1997 жылы күнгі нөмірінде басылған «Теміртас, Асыл, Ақық – қарақтарым» атты мақаласында Теміртас өмірінің соңғы кезеңі туралы тағы бір деректі жазады.

Түмен облысының Казанка (аудан орталығы) селосында тұратын көпті көрген көнекөздің бірі, шежіреші, өзі осы ауданда көп жыл бойы басшы ұйымдарда қызмет атқарған Ахмедия Қабиденов Теміртасты көзі көрген адам екен. Ахмедия ақсақалдың Теміртас туралы айтқаны мынадай:

«Біржан салдың баласы Теміртасты көзім көрді. Ол айтылып та жазылып та жүргендегідей 1942 жылы өлген жоқ. Дәл сол жылы көргенде ол бойы еңгезердей, кең жауырынды, көзі өткір, қараторы кісі болатын. Жас кезіміз ғой, оның барлық түр-түсі, қадір-қасиеті жадамда қалмапты. Жұрт Көкшетау жағынан келді деп жүретін. Есімде қалғаны жақсы киінген, үстінде драп пальтосы, су жаңа жақсы костюм-шалбары, қолында былғары перчаткасы бар еді. 1938-1939 жылдары Теміртас қарындастары Асыл, Ақықтың бірінен туған жиені Молдахмет деген кісіні қасына ертіп жүрген».

Ахмедия Қабиденовтың Теміртас туралы айтқан бұдан басқа тағы қызық дерегі сол, ол (Теміртас) 1946 жылы да – тірі, Ресейдің Қазан ауданына қарасты Ельцовка (Елсау), Красноярка, Бірлік деген ауыл-селоларында тұрған. Сол жылы ол түрмеден келгенде бір шалдың ноғай әйелі Ғалияны алып қашып, үш ай отасқаннан кейін шалдың өзіне апарып тастаған. Содан (Теміртастан) бір бала туып қалған. Оны да көзім көрді, бойы еңгезердей, жауырынды, Теміртастан аумамайтын еді, - дейді Ахмедия ақсақал.

«Ахмедия ақсақалды мен жақсы білемін, бұл кісі менің әкем Теміртасты басқа біреумен шатастырып отыруы мүмкін. Әкемізді 1941 жылы Петропавл қаласында ұстап түрмеге жапқан. Содан оралмады», - дейді Мұхамедқали Теміртасұлы.

Қазір Петропавл қаласынан 30 шақырымдай жерде Рассвет селосында тұратын Сермағамбет Барлыбаев ақсақал да Теміртасты көзімен көрген көне көздің бірі.

-1940 жылдың жазында Барлыбаевтар әулеті Түмен облысы Қазан ауданының «Бірлік» деген колхозына көшіп келдік. Колхоз мүшелері тегіс қазақ екен, негізінен Керей руының Нұралы, Алдай-Қантай, Таз аталарының адамдары екен. Қазір Петропавл қаласында тұратын Зағыпар Байқуанышевтар да осы колхозда тұрады екен. Осы Байқуаныштар әулетімен бірге Біржан салдың Теміртас деген баласы тұрды. Ол туралы менің есімде қалғаны: бойы екі метрдей, сол ауылдағы бойы ең биік адам болатын. Түсі суық, көзге ерекше көрінетін. Байқуанышевтардың жақын ағайыны деп еститінбіз.

Біз көшіп келген жылы бұл колхоздың берекесі кете бастады. Колхоз мемлекетке тапсырылатын астықты Қызылжардың астық қабылдау орнына өткізеді екен. Колхоз басшылары ма, әлде астық тасушылар ма, әйтеуір, астық қабылдау орнымен келісіп, бидай орнына ақша беріп, бидай тапсырды деген анықтама қағаз алып отырған. Ол астықты қымбат бағамен басқа жерге сатқан көрінеді. Осы қылмысты істер біз келген жылдары ашылып қалып, 29 адамды түрмеге қамайды. Алты адамға ату жазасы кесіледі. Оның ішінде колхоз басқармасы, есепшісі, қойма

менгерушісі және тағы басқалары болған. Сол кезде біздің естуімізше Теміртас Көкшетау жағында істі болып, сырттай он жылға сотталып, осы колхоздағы туыстарын (Байкуанышевтарды) паналап, жасырынып жүр екен. Жоғарыдағы қылмысты тексеру кезінде ол да ұсталынып қалған. Теміртасты білмеймін, оның әйелі Күлжәмиланың Бірлік зиратына жерленгенін естігенім бар, - дейді Сермағамбет ақсақал.

Сонымен өлкетанушы, жорналшы Сәркен Барқытов Теміртас Біржанұлының қай жылы, қай жерде қайтыс болғаны туралы екі деректі ұсынды. Бірі – 1946 жылы ауру болғандықтан түрмеден шығып Бірлік зиратына жерленді. Екінші дерек – 1941 жылы түрмеге қамалғаннан оралған жоқ, түрмеде қайтыс болды. Екінші деректің дұрыстығын жоғарыда жазғанымыздай баласы Мұхаметқали да растайды.

Бір айта кетейік дегеніміз, Жамбыл ауданының Айымжан ауылына көшіп келген Теміртасұлы Мұхаметқали мен қызы Жамал қазіргі Ресейдің Қорған облысы Мәкөшін ауданына қарасты Куринное селосынан көшіп келген. Куринное селосы Жамбыл ауданының Казанка селосымен шектелетін көне селолардың бірі. Теміртас ұрпақтарының бұл селоны қоныс етуінің мынадай себептері бар. Бұның шет жағасын Сәркен Барқытов та жазған болатын.

Жоғарыда жазғанымыздай XIX ғасырдың бірінші жартысында Ресей отаршылдары Нұралы – Нұрымбет аталарын ата қоныстарынан ығыстырып қуғанда Нұралының Бабыр атты баласының ұрпақтары көрші Ресей жеріне көшеді. Біразы «Үлкен Куринное», «Кіші Куринное» селоларында тұрып қалады. (Осы уақытқа дейін тұрып жатқандар бар. С.Жұмабаев).

Бабырдан Мұса, Мұсаның төрт баласы: Шеген, Ахмади, Мұхамади, Жәнібек осы Куринное селосы маңын қоныс еткен. Бұлардың ішінде Шеген ел адамы болған. Шегеннен екі бала: Қайса, Мәсәлім. Қайсадан үш бала: Мырзағали, Асылқан, Сапар. Соғыс жылдарында Қайсаның Мырзағали атты баласы Түмен облысына қарасты «Бірлік» колхозында отырған Жамал Теміртас қызын жастай алады. Бұл уақытта Теміртас сотталып, оның балалары Шәріп, Мұқаметқали, Мұхамеджан (Сабыр), Жамал атты балалары панасыз қалған болатын. Бір жағынан аталас Мырзағали Теміртас балаларын өз қамқорына алады. Мұқамедқали үйленгенше осы Мырзағалидың үйінде, Мұса балаларының ортасында Айымжанға көшіп келгенше «Куринное» селосында болған. Жамал анадан Табылды Мырзағалиұлы туады. Табылдыдан Болат, Дулат, Сәуле атты балалар өмірге келеді. Табылды балаларымен бірге қазір Преснов селосында тұрады.

«Біржанның анда-санда Куринное маңындағы туыстарына келіп, сауық-сайран құрып кететін оқиғасын Жамбыл ауданындағы Үлгі ауылының тұрғыны, Алдай-Қасаболатқа жататын Нұрғожа Омарұлы қарттың өз аузынан есіткен болатынмын», - деп жазды Сәркен Барқытов. Шегеннің Ғайсасы айтып отырады екен. Біржанның даусы күшті болған екен. Бірде Куринноеге келгенде, ағайындары, сондағы қазақтар жиналып, оған ән айтқызады. Балшық үй болса керек. Кешкі уақыт, майшам жағылған. Біржан домбырасын алып, айғайға басып жібергенде, шұбал пештің үстінде көзін жұмып, мүлгіп отырған мысық «баж» етіп, шошып, отырған кісілердің үстіне қарғып, топ ете түседі. Майшам жалп етіп сөніп қалады. Жұрт қыран-топан күлісіп қалады. Мысық сол шошынумен атып ұрып барады да есікті тырмалайды. Бұл ел аузындағы әңгіме емес, осы жиында өзі болған Шегеннің Ғайсасының аузынан естілген әңгіме.

Бір айта кетейік дегеніміз, Теміртас Біржанұлы Петропавл түрмесіне қандай қылмысы үшін қамалды, бұл көп жыл бойы белгісіз болып келді. Өйткені, сот істерінің құжаттары жасырын сақталған болатын.

Қазақстан Республикасы бас прокуратурасы құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің Солтүстік Қазақстан облысы бойынша басқармасының 10.12.2007 жылғы қор

№2 «Коллекция уголовных дел внесудебных органов» атты құжаттың құпиялығын сақтамау туралы шешімі шыққаннан кейін Теміртас Біржанұлының сот ісімен танысудың мүмкіндігі туды.

Төменде Теміртасқа байланысты сот ісінің мазмұнын қысқартып бердік. Бір іс бойынша Теміртаспен бірге 29 адам қылмысқа тартылған. Бұл адамдарға қылмысты деген істеріне қоса Қазақстан жерінен қашқан байлар, байлардың ұрпақтары деген айып тағылған. Бұл 29 адамның 23-і Солтүстік Қазақстан облысынан екені ескеріліп, бәрінің аты-жөнін жаздық. Өйткені жазықсыз жазаланып, сол дәуірдің құрбаны болған азаматтардың есімі ұмытылмау керек.

Солтүстік Қазақстан облысы бойынша Қазақстан Республикасы бас прокуратурасы құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі басқармасының мұрағат қоры №2 («Соттан тыс орындардың қылмысты істер жинағы»). «Коллекция уголовных дел внесудебных органов») мұрағат № 155, қылмысты іс 7047.

Істің басталуы – 24.02.1941, аяқталуы – 26.05.1941. Іс көлемі – 5 том; 1-том – 298 бет, 2-том – 600 бет, 3-том – 554 бет, 4-том – 132 бет, 5-том – 64 бет.

Бұл іс бойынша қылмысқа 29 адам тартылған: Рахметов Ідіріс 1899 жылы туған, Нұғыманов Сыздық 1904ж., Қасымов Айтжан 1913ж.,

Скоренко Яков Маркелович 1902ж., Воронов Иван Петрович, Овсянников Федот Иванович 1902ж., Савран Роман Владимирович 1900ж., Синников Филип Иванович 1905ж., Материнский Григорий Максимович 1901ж., Кабдусов Жукуш 1916ж., Рахметов Тырнак 1903ж., Жүзенов Ташибай 1905ж., Кавдусов Ескандер 1905ж., Ахметов Бекен 1906ж., Рамазанов Кабен 1903ж., Камзинов Мадян 1909ж., Садыков Габбас 1906ж., Касенов Уразалы 1895ж., Касенов Темергали 1911ж., Зүкенов Сабит 1914ж., Жампеисов Амиргали 1907ж., Усенов Саду 1887ж., Байқуанышов Уразбай 1902ж., Рахметов Илнак 1914ж., Кусаинов Камза 1878ж., Манупов Михаил Дмитриевич 1910ж., Уртемишев Мукатай 1909ж., Сыздықов Камали 1901ж., Бержанов Тимиртас 1887жылы туған.

Айыптау қорытындысы. 26.05.1941г.
(Обвинительное заключение)

1941 жылы НКВДның Солтүстік Қазақстан облыстық басқармасы Омбы облысы, Қазан ауданы жерінде мемлекет бидайын ұрлаған қарақшы топты ұстады.

Тексеріс қорытындысы бойынша, 1939 жылы Қазақстан жерінен түрмеден, жер аударылудан, қашқан байлардың қалдықтары, балалары Омбы облысы Қазан ауданы жерінде «Бірлік» атты жалған колхоз (лже-колхоз) ашқан. Колхоз уставын

пайдаланған зиянкестер (колхозшылар) қоғамға пайдалы іспен айналыспай, Совет үкіметінің экономикалық қуатын төмендету бағытында жұмыс істеген. Үкіметке емес, өздеріне ғана жұмыс істеген. Колхозды Солтүстік Қазақстан облысы Преснов ауданы Айымжан селолық Кеңесіне қарасты жерде бай ретінде тәркіленіп, бұл жаққа соттан қашып келген Рахметов Тырнақ басқарған. Колхоз мүшелерінің барлығы да Қазақстаннан қылмыстық істері үшін қашып келген қазақтар. Колхоз мүшелері алыпсатар ісімен айналысқан. «Бірлік» колхозының маңындағы орыс селосы тұрғындарынан етті арзан бағаға сатып алып, Петропавлге әкеліп екі-үш есе қымбат бағаға сатқан. (Бұл іс ол кезде қылмысты іске жатқызылған. С.Ж.).

Тексеріс қорытындысы бойынша, жоғарыда аталған топ 1940 жылдың қыркүйегінен бастап 1941 жылдың наурыз айына дейін колхоздың 1030 центнер 16кг бидайын ұрлаған. Ол былай болған: «Бірлік» колхозы өздерінде қойма болмағандықтан астықтарын көрші Ильинка колхозының қоймасында сақтаған. Күзгі жиын-терін біткесін Ильинкадағы астықты үкіметке Петропавл қаласының элеваторына өткізеді. Осы өткізу кезінде Петропавл элеваторы басшыларымен келісіп бидайды жартылай ғана өткізіп, жоспар бойынша толық тапсырды деген жалған құжат алады. Сөйтіп жоғарыда аталған 29 адам жауапқа тартылған. 11 адам – ату жазасына, 10 адам – 15

жылға, 3 адам – алты жылға сотталады. Біржанов Теміртасқа да алдымен ату жазасы беріледі. Кейін қарсы жазған арызы бойынша басқа шешім қабылданады. Басқа адамдар көмектескен болу керек, кейін соттың ату жазасы шешімі бұзылып, алты жылға бас еркінен айыру туралы шешімі шығады. Анықтамасы төмендегідей.

Определение № Д-2033/35/.

Судебная коллегия по уголовным делам Верховного суда Союза ССР рассмотрела в заседании 11 октября 1941 года протест Председателя Верховного Суда СССР на приговор Северо-Казахстанского областного Суда от 26-28.06.1941г. Переквалифицировать преступление Бержанова Темиртас с Закона 7.08.1932 года и ст. 58-14 УК (расстрел) на ст. 82 ч.1, 58-12 и 17-162 п. «Д» УК РСФСР определив ему наказание по этим статьям шесть лет лишения свободы.

Айыптау қорытындысында (обвинительное заключение) Біржанов Теміртастың өмірдеректері жайында былай жазылған.

Біржанов Теміртас 1887 жылы Ақмола облысы, Еңбекшілдер ауданына қарасты бұрынғы Қожағұл, қазіргі Шоқы ауылында кедей шаруаның отбасында туған. Үйленген, қазақ, партияда жоқ, аз сауатты, сотталған. Қамауға алынғанға дейін Омбы облысы, Қазан ауданы «Бірлік» колхозында тұрған.

Отбасы құрамы:

1. Әйелі – Күлжамила 1887ж.
2. Баласы – Шаймерден 1904ж.
3. ---//---- – Шәріп 1924ж.
4. ---//---- – Мұхамедқали 1925ж.
5. Қызы – Жамал 1926ж.
6. Баласы – Мұхамеджан 1927ж.

(Осы балаларының ішінде Мұхамедқали қазір бар. Ақмола облысы, Зеренді ауданы «Қазақстан» ауылында тұрады).

Біржанов Теміртас еңбек жолын Степняк шахтасында бастаған. Шахтада бригадир болып істеп жүргенде мойнына 14126 тенге 63 тиын ақша мініп, Макинка аудандық соты 1936 жылдың қаңтарында алты жылға соттайды. Осы жылы Қарағанды түрмесінде отырған жерінен қашып шығып, Омбы облысының Назыбай, Қазан аудандарында жасырын жүреді. 1939 жылы жаңадан құрылған қазақтардың «Бірлік» атты колхозына мүше болып кіреді. Осы жылы Ақмола облысы, Еңбекшілдер ауданындағы өзінің туған ауылы – Қожағұл аулында отырған отбасысын көшіріп әкелді.

Сот ісіндегі құжатта өз қолымен жазған өмірбаянында осылай жазған.

Теміртастың сотталғаннан кейінгі өмірбаяны қай түрмеге қамалды, қай жылы қайтыс болды, бұл жағы әзірге белгісіз.

Мұхамедқали Ақмола облысының Зеренді ауданы, «Қазақстан» ауылында Марал атты баласының қолында тұрып жатыр. Бізге Мұхамедқалимен кездесудің сәті Жамбыл ауданының орталығы Преснов селосында түсті. Жамал атты қарындасынан туған Табылды Мырзағалиұлының үйіне қонаққа келіп жатыр екен. «Сырлы аяқтың сыры кетсе де, сыны кетпейді» дегендей денелі келген, кезінде келбетті адам болғаны байқалса да сексеннің сеңгіріне шыққан жасы мен заманы салған ауыртпашылығы шөгеріп тастағаны көрініп тұр. Мұқаң ақсақалдың ашық мінезділігі арамыздағы әңгіме көрігін бірден қыздырып әкетуге мүмкіндік туғызды.

-Мен Біржан салдың Теміртас атты баласының отбасында 1927 жылы, Степняк қаласында туыппын. Бастауыш мектепті осы қалада бітірдім. Шешеміздің аты Кұлжамила. Анамыздың Сағат, Сағит атты інілері болды. Осы екі нағашы ағаларымыз әке-шешеден жастай жетім қалған біздерге қиын уақытта пана болды.

Бір әке, бір шешеден бес бала тудық: Шаймерден, Шәріп, Мұхамедқали (мен), Мұхамеджан (Сарбас), Жамал. 1938 жылы біздің отбасымыз Түмен облысы, Қазан ауданы, «Қызыл ту» колхозына көшіп келдік. Бәріміз колхозда

жұмыс істеп күнімізді көрдік. 1942 жылы екі ағамыз Шәймерден мен Шәріп Ұлы Отан соғысына шақырылды, екеуі де соғыстан оралмады.

Мен 1942 жылы Ильинка деген селода тракторшы мамандығын алып, 1946 жылға дейін «Бірлік», «Лебедев», «Үлкен Дубинин», «Кіші дубинин» селоларында тракторшы болып істедім.

Біржан сал атамыздың домбыра тарту өнері Мұхамеджан інімізге дарыған еді. Мұхамеджан (Ел ішінде Сарбас деп аталып кеткен) домбыра тартумен бірге қолдан домбыра жасайтын. Ол жасаған домбыра шешен болатын, көп адамдар алыстан келіп қалап алатын еді. Сол домбыраның бірі біздің үйде кейінгі уақытқа дейін сақталды.

1941-1942 жылдар біздің отбасымыз үшін ауыр жылдар болды. Әкеміз Теміртас сотталды, екі ағамыз Шәймерден мен Шәріп бірінен соң бірі соғысқа алынды, бұрыннан аурушаң Күлжамила анамыз қайтыс болды. Елсау зиратына жерленді.

1946 жылы мен әскер қатарына шақырылып, үш жыл қызмет еттім. Осы арада бір айта кететін дегенім, мен жасым бойынша 1945 жылы соғысқа алынуым керек болатын. Қазір Петропавл қаласында тұратын Зағыпар Байқуанышев селолық Кеңесте жасымда бір жылға шегертіп, соғыстан алып қалды.

Үш жыл әскерде болып елге оралсам, Сарбас ініме жала жабылып, Түменнің түрмесіне қамалыпты, сол түрмеде қайтыс болды. Жастай

жетім қалған Жамал қарындасым көрнекті азамат Ғайсаның Мырзағали деген баласына ұзатылып, Ресей мемлекетінің Мәкөшін ауданына қарасты Куриное селосына көшіп кетіпті. Мен де ел маңына оралып, аудан орталығы Пресновта, Преснов совхозында, Айымжан ауылында тракторшы, машина жүргізуші болып істедім.

1952 жылы Күлзейнеп Нұрахмет қызына үйлендім. Отбасымызда 4 бала: Шәріп, Орал, Серік, Марал атты балалар өмірге келді.

1965 жылдары Айымжан аулынан Көкшетау жеріне қоныс аудардық, - деді өмірдеректері жайлы Біржан сал немересі Мұхамедқали ақсақал.

-Әкеңіз Теміртас, інісі Қалкен туралы не айтар едіңіз.

-Екеуі де әкелеріндей болмағанмен домбыраға қосып ән айтып отыратын. Екеуі де денелі елден ерекше болатын. Қалкен кәмелеттік жасқа толғаннан бастап, өмірінің соңына дейін Степняқтың шахтасында жұмыс істеген. Атақты шахташы болып «Ленин орденімен» марапатталған. 1932 жылы қайтыс болып «Майке» дейтін жерге жерленді. Қалкен әкеміздің жолдасы Рақия анамыз ұзақ жасады, қайтқалы 5-6 жыл ғана болды. Шежіреші адам еді, Біржан атамыз жайлы көп білетін, кезінде жазып ала алмадық.

Әкеміз Теміртас батыр тұлғалы, өжет, қайсар мінезді, балуан адам болған екен. Бурабайда су диірмені болыпты. Бидайды, ұнды біраз жерге

дейін арқалап тасиды екен. Басқа адамдар бір қап бидайды бірнеше рет дем алып эзер жеткізсе, әкеміз екі қап бидайды екі қолтығына қыстырып, дем алмай жеткізген. 1941 жылдары жалған жала жабылып, Петропавл қаласында түрмеге қамалды. Сол түрмеден елге оралмай қайтыс болды. Түрмеден 1945 жылы шығып, елге қайтыс болды деген әңгімелердің бәрі бекер.

Өмірден өтер алдында халық жазушысы Сәкен Жүнісовпен жолығып:

-Сәкен інім, Ақан сері туралы жазғаныңа да біраз жыл болды, біздің атамыз осы уақытқа дейін зерттелмей келеді, ертеде Ақан серіден кейін қолға алармын дегенің бар еді ғой, - дегенімде марқұм:

-Айтқан сөз әлі орнында, өмірдеректерін жинастырып жүрмін, - деп еді. Сол жолы маған: «Әкең Теміртас 1941 жылы Петропавл қаласында сотталып, сол жерде атылды» - дегені бар еді.

-Ал, Мұқа, өзіңізде атадан қалған өнер қаншалықты? – дегенімізде, көп ойланбай:

-Осындай сұрақтың болатынын біліп мына бір домбыраны бабына келтірген болып отыр едім, - деп домбыраны қолға алды.

Біржан салдың соңғы өлеңі «Теміртас, Асыл, Ақық - қарақтарым» деп айтылатын өлеңінен бастап, «Біржан сал», «Айтбай», «Жанбота» әндерін нақышына келтіре орындады.

Жасы сексеннен ассада әлі де жарықшақ түспеген даусынан текті әншілігі байқалады.

Шамалауымызша Біржан салдың біраз өлеңдерін орындайды екен. Мұхамедқали ақсақал өзі ғана емес, әншілігінің де алтынның сынығы екенін байқатып тұрғандай.

НҰРЖАН МЕН АЙЫМЖАН СҰЛУ

ХҮІІІ ғасырдың басында Еділ қалмақтарымен қоса түрікпендер де қазақ жеріне, әсіресе, Кіші жүзге шабуыл жасап, елді тонап, малдарын айдап әкетіп отырғанын тарихтан білеміз. Осы жауларға тойтарыс беру үшін біздің терістік өңірден Керей-Уақ қалың қол ұйымдастырады. Керейдің Еменәлі атасы қолын Жабай батыр, Көшебенің Таузар атасы қолын Жанкісі Көшеқұлы, Жоламан атасы қолын Баянбай Ақшаұлы, Самай – Қапсыт қолын Айтбай батыр басқарады. Керей-Уақтың жалпы қолына Балта Керейдің қарт батыры Бақсары батыр Райжанұлы бас қолбасшы болады.

Еділ-Жайық бойынан қалмақтарды қуып, түрікпендерден шауып алған малдарын қайтарып, кегін алған Керей-Уақ бір жолы елге үлкен олжамен оралады, құлдыққа көптеген түрікпендерді әкеледі. Ол кездегі үлкен олжа – құл әкелу. Өйткені байларға мыңдаған малдарын бағатын малшылар керек болған. Біздің өңірде түбін түрікпенмін дейтін адамдар осы уақытта келгенге ұқсайды.

Баянбай Ақшаұлы батыр осы жолы олжалаған түрікпен құлдарына қазіргі Айымжан көлінің оңтүстік-батыс жағынан қоныс беріп, малдарын баққызады. Әуелде бес-алты үйлі ғана түрікпен ауылы жергілікті қазақтармен араласып, үлкен ауылға айналады. Жергілікті қазақтармен қыз алысып-берісіп қандары араласып кетсе де ауыл баяғы «Құл ауылы» деген аттан құтыла алмайды. Осы ауылда Мамыт атты асқан әнші, домбырашы, өнер адамы болады. Қожаберген жыраудың «Елімай», Жанкісі жыраудың «Бақсары батыр» дастандарын, тағы басқа қазақ қиссаларын шебер орындайды екен. Ел ішіндегі беделі сондай, бұл ауылды осы кісінің есімін «Мамыт ауылы» деп те атаған.

Мамыттың өнерпаздығы өзіне тартқан Айымжан атты жалғыз қызы болады. Жасынан зерек Айымжан ауыл молдасынан ескіше хат танып, одан кейін Болатнай медресесінде Сегіз серінің ағасы имам Көрпеш Баһрамұлының алдынан оқиды. Әншілік өнерде әкесімен жиі араласып жүретін өнер адамдары Салғара Жанкісіұлы, Жанақ Қамбарұлы, Сегіз сері, Шағырай сал (Көшебе Шағырай), Жанат сері сияқты ақын, әншілерден үлгі алады. Сегіз серінің әндерін орындап, елге таратушылардың бірі осы Айымжан сұлу болған екен. Айымжанды әкесі мен туыстары еркелетіп «Әйкен» деп атағандықтан ел ішінде осы атпен аталып кетеді. Айымжанның

әншілігіне Сегіз сері де сүйсінген. Ел ішінде халық әні деп аталып кеткен «Әйкен-ай» әнін Сегіз сері осы Айымжан сұлуға арнап шығарған.

«Әйкен-ай!» әнінің екі түрі бар. Соның бір түрі былай айтылады:

Құрамды ерді көріп, атқа салдым,
«Әйкенжан» деп атыңды хатқа салдым.
Аулыңа әдейлеп келген шақта
Қалайша бері жүрмей, тұрып қалдың?

Қайырмасы:

Әйкен-ай!

Кел, ойнайық, кел, кел-ай!

Есіме түскенінде шаш өргенің
Алыста көңілімді сан бөлгенім.
Көп айдың көрмегелі жүзі болды
Жүрмісің, аман-есен көз көргенім?

Қайырмасы:

Домбыранды, Әйкен қыз, қолыңа алшы,
Біз келгенде сызылтып әнге салшы
«Сал-серілер келді!» – деп шат көңілмен
Қалқатай, аттан бізді түсіріп алшы.

Қайырмасы:

Қолаң шашың жібектей тарағанда

Ой түсiрдiң жiгiтке қарағанда.
Жерден алтын тапқандай қуанамын
Әйткеншекте тербелiп ойнағанда.

Қайырмасы:

Ақылы мен өнерiне көркi сай Айымжан сұлуға көз салушы жiгiттер аз болмайды. Бала жiгiт Біржан да алғашқыда Нұржан мен Айымжан кездескенге дейiн көңiлi кетедi.

Жоғарыда жазылғандай Бертiстен алты бала: Қарамеңде, Қараман, Қажабай, Қожағұл, Тәсiбек, Қожамқұл туған. Осы алты баланың Тәсiбек атты баласы басқа туыстары Көкшетау жерiне қоныс аударғанда елде қалады. Тәсiбектен Ақшуақ, Байшуақ, Жаншуақ атты балалары болған. (Осы үш баладан тараған ұрпақтар қазiр де Жамбыл ауданы жерiнде тұрып жатыр) Тәсiбек балаларының қонысы Мамыт ауылымен iргелсе болған. Біржан салдың ағасы Нұржан қажы осы туыстарына келiп жүргенде Айымжан сұлуға көзi түсiп ғашық болып қалады. Нұржанның алғашқы әйелi бiр жыл отасқаннан кейiн қайтыс болып, әйелсiз жүрген кезi екен. Ел аузындағы әңгiмелерге қарағанда Нұржанның да ақындығы мен әншiлiгi Біржаннан кем болмаған. Өзiнен екi жас үлкен ағасы Нұржанның Айымжан сұлуға ғашық болып қалғанын бiлген Біржан ағасына жол бередi. Нұржан мен Айымжан қосылуға сөз байласады.

Бірақ, дінді және қазақ салт-дәстүрін берік ұстайтын әкесі Тұрлыбай ұлықсат бермей: «Қора күзететін құлағы кесік құл мен табаны тесік күннен тараған үйдің төрінде құда болып отыра алмаймын, құда болған жерім бар, бата бұзбаймын», - деп көнбейді. Дін жолына берік, әке сөзін тындап өскен Нұржан қатты қиналады. Әкелерінің айтқан сөзінен қайтпайтынын білетін Нұржан мен Біржан не істерін білмей Тәсібек және оның балаларымен ақылдасады.

Ақылдаса келе Нұржанның әкесі Тұрлыбай орнына Тәсібек Айымжанға құда түседі, той күнін белгілейді. Тойға екі-үш күн қалғанда белгісіз біреулер Мамыттың үйде жоғын пайдаланып, түнде Айымжанды алып қашады. Ақылды қыз айласын тауып Есболдың шайтомарының тұсында зорлықшылардан сытылып шығып, томардың ішіне кіріп кетеді. Ортасында суы бар, жағалай шілік өскен томар ішінде тірідей қолға түспеуге бел байлаған қыз қашып жүріп суы терең соқыр құдыққа түсіп кетеді. Бұны білмеген зорлықшылар қызды таба алмаған соң, еліне қайтады. Бұл оқиғадан хабарсыз ел ертеңіне іздеу салады. Біреулердің зорлап алып қашқанын сезгенмен, кім екенін білмейді. Құлақ жетер жерге хабар салады, ешкім білмейді. Бұл оқиғадан кейін арада бір жұма өткенде Киікбай шоғында отырған Балта Керей Жақып ағаш үй салу үшін Есболдың шайтомарына мүк жинауға барады. Мүк жинап жүріп соқыр

құдық ішінде өліп жатқан Айымжанның денесін көріп, елге хабар береді.

Суға қалай кеткенінен хабары жоқ ел аза тұтып, Таузар Қапан дөңіндегі Қапан зиратына қояды. Сөйтіп, екі ғашық – Нұржан мен Айымжан сұлу қосыла алмай, арманда кетеді.

Болашақ жеңгесінің қайғылы қазасын аза тұтқан Біржан «Айымжан сұлу» атты жоқтау өлең шығарған екен, сал өлеңнің ел аузында бір шумағы ғана сақталып қалған:

Сұмдардың құрығынан құтылам деп,
Сұлу қыз Айымжандай суға кеткен.
Нұржандай ағамызға қосыла алмай,
Қиылып қыршынынан ажал жеткен.

Бұл оқиға 1842 жылдың күзінде болады. Есболдың шайтомары осы оқиғаға орай «Айымжан томары» деп аталып кетеді. 1897 жылы Айымжан томарына су түсіп, осы жылдан бастап томар көлге айналады. 1929 жылы Айымжан көлінің жанында ұйымдасқан ауыл «Айымжан ауылы» деп атанған.

* * *

Бертіс әулеті шежіресінде таратылғандай Қожағұлдың Тұрлыбай атты баласынан Ержан,

Нұржан, Біржан, Ақтанбай, Қанапия атты бес бала туған. Осылардың ішінде Ержан мен Нұржан дін жолын берік ұстап, Меккеге бірнеше рет барып келген. Ержан қажыдан Мұхамеджан есімді бір ер бала қалған, одан арғы ұрпағы бізге белгісіз. Нұржан қажыдан бір бала болып, сал-серілер қатарында болды деген деректер бар. Ахметжаннан Сары және Сыздық атты бала қалған, бұлардың ұрпағы да белгісіз. Сәбит Мұқанов естеліктерінде Ахметжанмен кездесіп, сөйлескені туралы жазған болатын.

Тұрлыбайдың Ақтанбай, Қанапия атты балаларынан тараған ұрпақтар бар екені туралы деректер жоқ. Ержан қажының Мұхамеджан атты баласының есімі ел арасында кеңінен тараған көрнекті адам болған.

1870 жылдары Ержан мен Нұржан Меккеге қажылық парызын өтеуге барған. Сол сапарда Меккеде қырғыздың ең бай атақты манабы Шәбденмен бірге болып, екеуі айрылмастай дос болуға ант беріледі. Шәбдан манап жалғыз қызы Гүлінұрды Ержанның баласы Мұхамеджанға беруге уәдесін беріп, Мекке жерінде құдаласу рәсімін жасайды. Құдалық рәсіміне сол кезде Меккеге бірге барған Атығай – Жылғараның Әлібегі (1824-1909), Бесей қажы, Уақ – Құлкештің Мұқаны (1841-1915), Нұралы – Шәукер Әжімбетұлы (1849-1926), Балта Керей – Байеке Бабасұлы (1834-1917) тағы басқалар болады.

Ержанның құдасы Шәбден Манап беделінің қандай болғанына жазушы Төлен Қаупынбайұлы «Қазақ әдебиеті» газетінің 28.04.2006 санында басылған «Біржан сал Қарқараға қашан келді?» мақаласында орыс зерттеушісі С.Е.Дмитриевтің жазбасынан алған мынадай дерек келтіреді:

«Бішкек уезінде өткізілген Шәден Жантаевтың асына 40 мың кісі шақырылып, аумағы 30 шаршы шақырым жазыққа 2 мың ақ үй тігілді. Судың екі жағалауымен Шоң Кепесінге шандатып, өрлеп келе жатқан аттылардың есебі жоқ еді. Аста ат жарысы, күрес, сайыс ойындары болды. Бәйгеге 172 ат қосылып, 30 атқа бәйге тігілді. Верный уезіндегі Қастек болысынан келген балуан Мақсұтбай Жәкебаев белдескеннің бәрінің жамбасын жерге тигізіп, 30 сом, 4 жылқы алды. Асқа небір ақындар келді, домбыраға, қобызға, қияққа, сырнайға сүйелмелдеп айтады. Солардың ішіндегі атақтылары Жамбыл, Қалмырза, Тоқтағұл, Өмірзақ, Кенжеқожа еді». (Известия императорского русского географического общества». т.ю. 1912, стр.6).

1871 жылдың жазында Біржан сал Шәбден Манап құдасына (ағасы Ержанның құдасы) құдалыққа барған екен. Осы сапарында Қырғыз елін еркін аралаған. Ыстықкөл, Қарқара жайлауы қатты қызықтырды. Жетісу жерін де еркін аралайды.

Мен өзім Жетісуға барып қайттым,
Манабын жақсылардың көріп қайттым.
Қыздары Жетісудың сұлу екен

Жиғаным-тергенімді беріп қайттым – деген өлең шумақтары осы сапарында туған.

Сөз жоқ, осы зерттеу еңбегімізді оқып шыққан оқырман тарапынан жоғарыда жазылған деректер қайдан алынды екен деген заңды сұрақ туады.

Біржан салды бала кездерінде, жас өспірім, бала жігіт шақтарында көрген, қолынан ет асаған кейбір қарияларды көріп қалғанымыз бар. Бұлардың ең жасы кішілері 1970 жылдарға дейін өмір сүрді. Жоғарыда айтылғандарды сол қарттардың өз аузынан естісек, біраз деректерді осы қарттардан естігендерінен алдық.

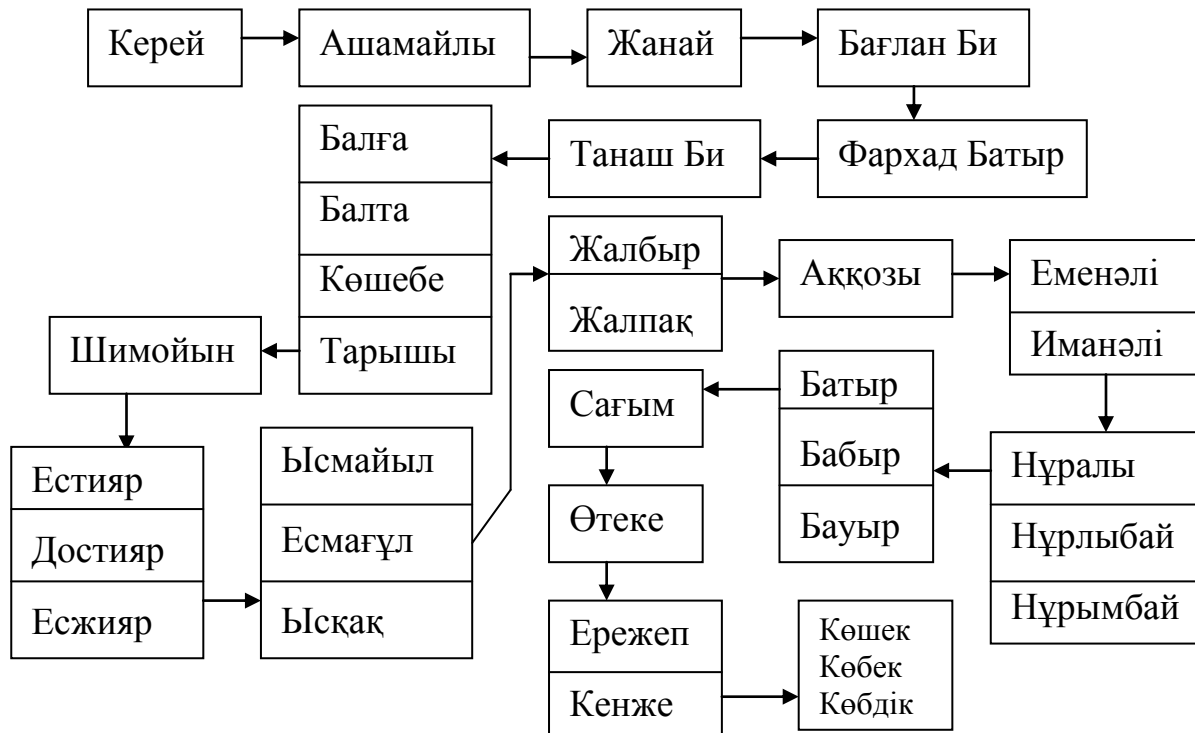
Біржан сал жайындағы деректерді бұрынғы Преснов ауданы Ұзынкөл ауылының тұрғындары Құсайын Өтегенұлынан, Есмағанбет Бағаналыұлынан; Айымжан ауылының қарт тұрғындары Нұрмұхамед Мұсайынұлынан (Сегіз серінің немересі), Мұқан Естемесұлынан, Жүніс Исаұлынан, Мақай Дүйсенбайұлынан; Ортақшыл ауылы тұрғындары: Қожақмет Жолкеұлынан, Сыйбала, Шәйпі есімді қарттардан; Баян ауылының тұрғындары Темірбай, Ғалы қарттардан; Қызылой ауылының тұрғыны Күдербек Ысмайылұлы, Дүйсен Нұрпейісұлы; Ресейге қарасты Қорған селосының тұрғыны Мырзатай Тұяқұлы ақсақалдардан жазып алынды.

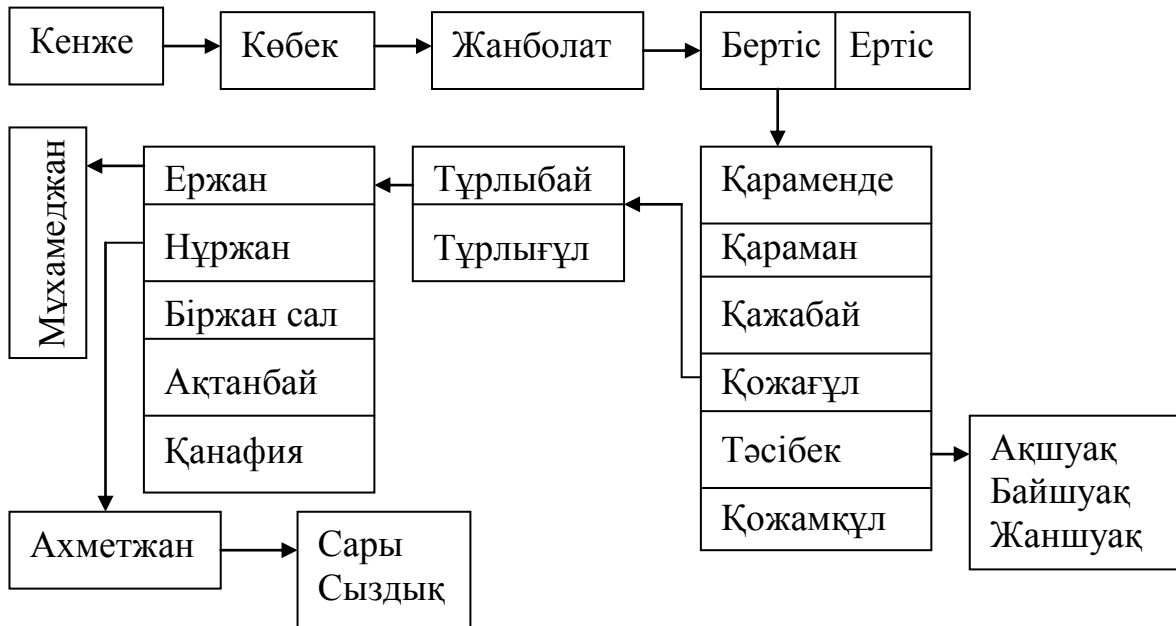
Қазір Біржан салдың Теміртас атты баласын көрген Зағыпар Байқуанышев, Тұрғын Әшірбеков Петропавл қаласында, Сермағамбет Барлыбаев

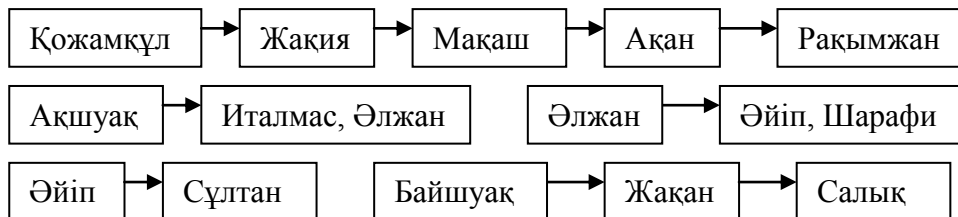
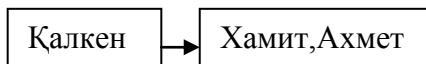
Қызылжар ауданының Рассвет селосында тұрып жатыр. Айымжан ауылында тұрған Мұхамедқали Теміртасұлы мен Рождественка ауылында тұрған Жамал Теміртасқызын осы ауылдардың қарт тұрғындары тегіс біледі. Теміртастың Мұхамедқали, Мұхамеджан (Сарбас) атты балалары туралы қазір Петропавл қаласында тұрып жатқан Әбіл Жақаұлы мен Серікбай Қалиұлы қарттар біліп көргендерін жиі айтып отырады.

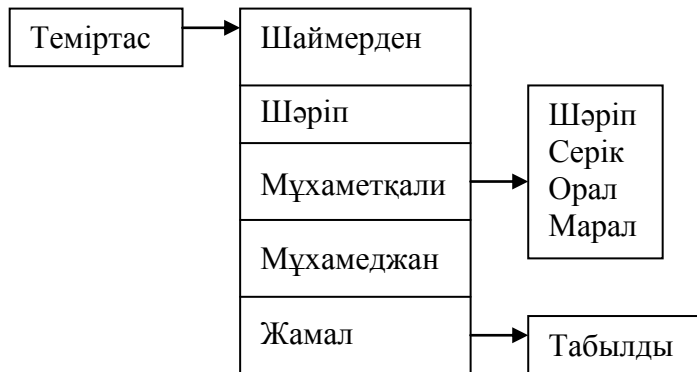
Біржан сал туралы кейбір деректер Республикамызғы танымал ауыз әдебиетін зерттеуші Қаратай Биғожиннің, Қазақстан журналшылар одағының мүшесі Қайролла Мұқановтың жеке архивтерінен алынып жазылды.

БІРЖАН САЛ ШЕЖІРЕСІ

БІРЖАН САЛДЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫ

БІРЖАН САЛ

Баласы Қожағұлдың Біржан салмын
Адамға зияным жоқ жүрген жанмын.
Адамға анау-мынау бас имеймін,
Өзім сал, өзім сылқым кімге зармын!

Жасым бар жиырмада, жасырмаймын,
Басымнан дұшпан сөзін асырмаймын.
Елімнің еркелеткен серісімін,
Сен түгіл патшаға да бас ұрмаймын.

ЖАМБАС СИПАР.

Ұшына орамалдың түйдім сусар
Көп жылқы көкалалы көлде жусар.
Кешегі ел қыдырған есер шақта,
Ән еді Біржан салған “Жанбас сипар”.

Деген соң біз қартайдық, біз қартайдық,
Белгісі қартайғанның серттен тайдық.
Қанекей, соныменен шыққан мүйіз,
Қасына сұлулардың көп жантайдық.

Берген соң тәңірім әмір, ақ бас болдық,
Бала мен ағайынға жақпас болдық.
Көрген соң көзі құрғыр шыдай алмай,
Ойланып адам ебін таппас болдық.

АЙТБАЙ

Атымның қақ тұрады сауырына,
Қос тепкі салып келем бауырына.
Қолынан шай құйдырып ішейік деп,
Келеміз Айтбай сұлу ауылына.

Мамекең, Айтбай десем, күлімдейді,
Сұр жорға астындағы сүрінбейді.
Аққудай аспандағы жүз құбылтып,
Сал Біржан ән салуға мүдірмейді.

ЛӘЙЛІМ ШЫРАҚ.

Ләйлім шырақ дегенде, Ләйлім шырақ,
Таудан аққан құм қайрақ сен бір бұлақ.
Қайыс болсын, жіп болсын, неге керек,
Шідерімнің бағасы қырық қысырақ.

Өзіме бер, шідерімді тауып алсаң,
Елу теңге берер ем, сүйінші алсаң,
Жерде шіріп қалса да өзіме бер,
Шыбын жаным қиналсын, бітім алсам.

КӨЛБАЙ – ЖАНБАЙ.

Аржақта отыратын Көлбай – Жанбай,
Шідерімді кім алды, Ләйлім алмай?
Балағы шідерімнің алтын еді,
Асығыстан барамын сұрай алмай.

Көлбай-Жанбай, тыңдашы, асыл тасым –
Біте қайнап, бірге өскен замандасым!
Көктен жел, жерден шайтан әкеткен жоқ,
Ұрлап алған өзіңнің қарындасың.

Сегіз би сиезіне бердім жөнге,
Шідерімді таң қалар көрген пенде.
Шідерімнің бағасын сұрасаңыз,
Бағасы болады оның жүз мың теңге.

Көлбай-Жанбай, дегенге, асыл сүйек,
Бір тәңірден мен жүрмін тілек тілеп,
Форымын шідерімнің сұрасаңыз,
Саф күмістен балағы, алтын тиек.

ШІДЕР.

Көлбай, Жанбай дегенге Көлбай, Жанбай,
Шідерімді кім алды қыздар алмай.
Шідерімнің бағасы алтынмен тең,
Ақырында қоймаймын сенен алмай.
А-ха-ей, шіркін-ай сенен алмай.

Шідеріме сен, Көлбай, қылма зорлық,
Шідерсіз ат тұрмайды, о да қорлық.
Ат-көліксіз қалам ба, шідерім жоқ,
Шідер үшін сендермен араз болдық.

Өзі жалғыз, өзі асау күрең төбел,
Жексем арба, мінсем - құс, жүрер жедел.
Сатпаймын да бермеймін еш адамға,
Қолқа қылсаң басқаны ал, шідерді бер!

ЖАНБОТА

Жанбота, осы ма еді өлген жерім,
Көкшетау боқтығына көмген жерің?
Кісісін бір болыстың біреу сабап,
Бар ма еді статьяда көрген жерің?

Жанбота, өзің – болыс, әкең – Қарпық,
Ішінде сегіз болыс шенің артық.
Өзіндей Азнабайдың поштабайы
Қолымнан домбырамды алды тартып.

Тартса да, домбырамды бергенім жоқ,
Есерді поштабайдай көргенім жоқ.
Қамшымен топ ішінде ұрып еді,
Намыстан, уа, дариға, өлгенім жоқ...

АДАСҚАҚ

Созады Біржан даусын қоңыр қаздай,
Басқаға бір өзіңнен жүрмін жазбай.
Бас қосқан мәжілісіміз болады деп,
Жанбота, мазамды алдың ала жаздай.

Біржанды өзің қойдың еркелетіп,
Салады Біржан әнді ентелетіп.
Есерге поштабайдай көз алдында,
Біржанды қойғаның ба желкелетіп?

БІРЖАН САЛ АҚЫН

Жігітке кедейшілік ол – сергелден,
Жоқ болса жалғыз атың, өлгенмен тең.
Үйіңе құрбың келіп, құр аттанса,
Не керек дүниеден үміттенген.

Шешеннің сөз шығады тандайынан,
Жұмақтың бізге мекен қандайынан?
Бар болып, байлар кімді асырайды,
Әркімнің жазған алла маңдайынан.

ОРЫНБОР

Жігітке жарамайды ызақорлық,
Дауысқа келмесе де, етгім зорлық.
Бозбала, баса білсең, осы әнге бас,
Аңызым жаңа шыққан орынборлық.

Қолыма алып бердің қу қарағай,
Не болды даусым саған сырғанамай.
Күлмеймін, ойнамаймын десем-дағы,
Барады өтіп дәурен бір қарамай.

Домбыра алдым қолға сегіз перне,
Қызығы бұл шіркіннің тартқан жерде.
Қолға алып әрлі-берлі тартқанымда,
Жаны жоқ кеудесінде адам дерге.

МӘТІ-ДӘУЛЕН

Ар жақта керей, уақ, Мәті-Дәулен,
Сайланған жігіттікке бұл бір дәурен.
Ішінде осыншаның формың артық,
Жаратқан құдай артық, жалғыз сәулем.

АЛТЫН БАЛДАҚ

Қолыма асынғаным алтын балдақ,
Мен келдім Әсемкерді суға жалдап.
Құйрығын екі-екіден талдап өріп,
Қылмитып мініп шықтым қалқаға арнап.

Болғанда кешке жақын апақ-сапақ,
Алдымнан шықты сәулем бейне шапақ.
Кигені қара қамшат оқалаған,
Басында бір шок үкі бұлғалақтап.
Атымның шаужайынан ұстай алды,
Мен кеттім со қалқаны сөзбен алдап.

ТЕЛҚОҢЫР

(ІІІ түрі)

Телқоңыр қайтып кетті елге таман
Ит-құстан барар ма екен есен-аман?
Ит-құстан барған болса есен-аман,
Дау-жанжал, бүліншілік елім жаман.

Жібердім Телқоңырды елге бар деп,
Жүруге бұл маңайға жолың тар деп.
Жаныма бағалаған жануарым,
Шығардым осы әнімді саған арнап.

КӨКЕК

Аты жоқ құс болады көкек деген,
Алдында терезенің секектеген.
Ойымда үш ұйықтасам, бар ма менің
Айрылып сені, сәулем, кетед деген.

Кім сүймес шешек атқан көкек айын,
Бейне жаз, менің сүйген сәулетайым.
Ақ қалқам отыр ма екен, жатыр ма екен,
Ей, көкек, ұшып барып білші жайын!

Шекеңе селдіретіп айдар тағып,
«Көкек» деп бос жүргенше секең қағып,
Қосайын өле-өлгенше мен әніме,
Қалқадан хабар әкел, ұшып барып.

АҚСЕРКЕШ

Бір атты сатып міндім елу беске,
Болмайды, шапсаң дағы қара кешке.
Бозбала, бекер сал боп неге керек,
Салып қал, шын сал болсаң «Ақсеркешке».

Бәйгіден озып келген атты алайын,
Ер жігіт сынамай ма бақ-талайын?
Жиылып үлкен-кіші отырғанда,
Толқытып «Ақсеркешке» мен салайын.

Жем жейді қара арғымақ түрт дегенде,
Аяғын жекей басар қық дегенде.
Жерлерге үш айшылық болады азық,
Аузынан жан қалқаның үп дегенде.

СОҚПА-АЙ – СОҚ

Мінезі жүйрік аттың, соқпа-ай – соқпа,
Айтамын мен өлеңді осына-ай топқа.
Сөйлеп қал, қызыл тілім, өлмей тұрып,
Өмірің біразырақ бар ма-ай, жоқ па?

Ал десе, еркін жүйрік ағындаған,
Ақылға кейбір надан бағынбаған.
Жігіттік – бойға таққан бір гауһар тас,
Қартайсаң, қайта айналып табылмаған.

АҚТЕНТЕК

Қызы едің Ақтентектің шұға, мақпал,
Әржерде сабырлы ерді тәңірім сақтар.
Көңілің бір-біріңнен болса асыл,
Ауылын сұлу қыздың жігіт жақтар.

Қызы едің Ақтентектің Ажар атың,
Ешкімнен кейін емес салтанатың.
Алыстан ат терлетіп келіп едім,
Жүрмісің аман-есен, перизатым.

ТАЛАЙ ЗАМАН

Мен Біржан болғалы талай заман,
Пар келмеген еш әнші тіпті маған.
Бір сұлу қыз найманда бар дегенмен,
Бек мұқтаж бір көруге болдым соған.

Мен Біржан болғалы биыл емес,
Өлең шіркін, біздерге қиын емес.
Алты қырдың астынан ән шырқасам,
Дауысым отарбадан кейін емес.

«Кідік-айға» кім басар, мен тұрғанда,
Аузымда тәңірім берген жел тұрғанда.
Қырғын көктің баласы ойдық желке,
Құйысқаны сарт етер ұмтылғанда.

Қарайып қара көлде қамыс қалды,
Ауылы ғашық жардың алыс қалды.
Ауылы ғашық жардың алыс қалып,
Сағынғаннан қараумен көзім талды.

* * *

Ер жігіт дүниені көргені артық,
Дүниеде не бар-жоғын сезгені артық.
Түскендей аспан жерге іс болса да,
Бел байлап, тәуекел деп төзгені артық.

Қол берген қиын жерде жолдас артық,
Бас тартқан жолдасынан оңбасы артық.
Өзіңмен бірдей жанып, бірдей күйген,
Досыңнан – қатын-балаң болмас артық.

Жігітке сайран етіп жүрген артық,
Жігіттік бір кеткен соң, келмес қайтып.
Дүниеде үйде жатып босқа өлгенше,
Жан-тәнің бірдей жанып күйген артық.

Осылай бозбалаға салдым нұсқа,
Өмірің зайғы болар бекер босқа.
Көргенің бір күнгідей болмас сірә,
Міне, ажал келді нәубат деген тұста.

ТЕМІРТАС, АСЫЛ, АҚЫҚ – ҚАРАҚТАРЫМ

Ал, дүние, өтеріңді біліп едім,
Білдірмей серілікпен жүріп едім.
Бұл күнде арық қойдан бағам кейін,
Үш жүзді сайран қылған Біржан едім.

Қарасу есік алды лайланды,
Бай қылмақ, кедей қылмақ құдайдан-ды.

Қамзолдай қысқа пішкен дөңгеленіп,
Дүние өтерінде шыр айналды.

Ағаш үй от жаққаным қобылап пеш,
Құдай-ау, ғапу етіп күнәмді кеш!
Теміртас, Асыл, Ақық – қарақтарым,
Байлаулы арқандағы қолымды шеш.

Теміртас, Асыл, Ақық қалдың зарлап,
Ежелден мирас екен зарлап қалмақ.
Көз көрген құрбыларға сәлем деңдер,
Дұғасын оқи берсін әдейі арнап.

Ел кездім кертөбелмен арықтатып,
Жақсыға сөз сөйледім анықтатып.
Үш жүздің ортасында Біржан едім,
Бұл күнде қойды құдай шалықтатып.

Теміртас, Асыл, Ақық балдан тәтті,
Кем қылмай өсіріп ем салтанатты.
Әкең ем аяйтұғын жаның ашып,
Шешсеңші, білегіме арқан батты!

АТЫҒАЙДЫҢ ЕЛІНІҢ АДАМДАРЫНА АЙТҚАНЫ

Атығай, қайран елім, қоныстасым,
Бар еді құрбы-құрдас, шын мұндасым,
Құданың күдіретімен уақыт жетті,
Барады алыс жолға ғаріп басым.

Сәлем айт Атығайдың баласына-ай,
Жасы кіші, жасы үлкен ағасын-ай.
Ортаңда түрлендіріп ән салғанда,
Біржанға қалушы еді таласып-ай.

Сәлем айт құрбы-құрдас замандасқа,
Көп еді мұндастарым ауылдаста.
Саулықта ойнап-күліп жүретұғын
Мұңшылдық түсіп тұр ғой ғаріп басқа.

Қазғанмен су шықпайды қыр басынан,
Бір іліксе сөз қалмайды сау басыңнан.
Ер жігіт бір қисайса оңалмайды,
Басында жаңылған соң тәубесінен.

АЙБОЗЫМ

Айбозым, айхай, бозым-ай, даңғыл бозым,
Ел шалғай жете алмадым жалғыз өзім.
Сүйікті сүйіскенде сағынғаннан,
Талады қарай-қарай екі көзім.
Өзіңмен тендес құрбың болмаған соң,
Өтеді-ау енді кімге айтқан сөзің.

АЛҚАРАКӨК

Ал Ертіс тасығанда кемерленген,
Ер жігіт бейнет тартса не көрмеген.
Ақ құйрық фамильный шай секілденген,
Көзіңнен айналайын бедерленген.

Қайырмасы:

Алқаракөк,
Шықсын сәулем,
Нұр жайнап,
Шәйі орамал бір байлап.
Санаменен сарғайып,
Сағындым, сәулем, сені ойлап.

Шалқып бас аяғыңды құла жекей,
Айрылма домбырадан тіл көмекей.
Сайраған орта жүзде мен бір бұлбұл,
Ән салған, күйін тартқан кескен көкей.

Қайырмасы.

ӘПШКЕ

Жайлауы еліміздің – мидай дала,
Түріндей масатының күрең ала.
Ел кезіп, өз үйіме оралғанда,
Мұңдасып, көңіл ашар Әпіш қана!..

Жылама енді, анасы, сен де бекер,
Біржанға уақыт жетті алыс кетер.
Артымда жастай қалған құлындарым,
Тірлікте әлі-ақ бір күн, өсіп кетер...

БУРЫЛТАЙ

Таңбасы жоқ, ені жоқ бурылтайдың,
Сағасы өткел бермейді терең сайдың.
Құба жонға шоқытып шыға келсем,
Жұрты жатыр, өзі жоқ, қалқатайдың.

Қайырмасы:

Ахау, айдай,
Жариям, айдай.
Достың көңілін қалдырма,
Қыз қалқатай.

Қамшы бастым, асыға бурылтайға,
Өткел бермей тоқтадым терең сайға.
Жұрт жаңғыртып, орнынан бір күн түнде
Қалқатайдың ауылы кетті қайда?

ҒАШЫҒЫМ

Дариға дүниеге неге келдім-ай,
Келдім де, бір жаманның соңына ердім,
Сене алмай, сендім дерге дос таба алмай,
Екенін өмір фәни енді білдім.

Қайырмасы:

Ғашығым, асылым,
Қайғыңменен-ай жасыдым.

Ғашығым, тағат-сабыр ете алмаған,
Мұратқа көп ізденіп жете алмаған.
Қайырса көк қаршыға қаз алмайды,
Жібекті жүн қылады түте алмаған.

Қайырмасы.

ЖАЛҒЫЗ АРША

Қарқаралы басында жалғыз арша,
Жатқа жүйрік сол қалқа мұсылманша.
Кішкентайдан бірге өскен сәулем едің,
Ғұмырың аз ба, көп пе, әлде қанша?

Өттің жалған,
Кештім, сайран.
Уа, шіркін бозбала.
Жастықтың әсерімен,
Салдым сайран.

Көл жағалай бітеді көкше құрақ,
Ән салмағың қайда еді Ләйлім шырақ.
Қозыбайдың үйінде мәжіліс боп,
Әні екен Біржан салған жайма-шуақ.

ЖОНЫП АЛДЫ

Аты еді бұл әнімнің «Жонып алды»,
Алғандай сұлу жонып өрім талды.
Жасымнан сүйіп айтқан ән болған соң,
Жаңылмай әлі күнге есте қалды.

Жан едім әсем әнді сүйіп айтқан,
Жағымды көпке бірдей жұрт ұнатқан.
Келетін нақышына жүз құбылтып,
Кейде өрлеп, кейде шалқып, баяулатқан.

Кім сүймес, көкке өрлеген әсем әнді,
Көңілдің күйін шерткен көркем, сәнді.
Болғандай бойға қуат, ойға азық,
Балқытып еріткендей тербеп жанды.

КЕРКЕКІЛ

Астымда Керкекілім бұлаңдайды,
Сұлу қыз кербезденіп сылаңдайды.
Ауылын сүйген жардың іздеп бармай,
Көңілім еш уақытта тына алмайды.

Жадағай-жайсыз жерде жүре алмаймын,
Жадырап сенсіз жерде күле алмаймын.
Жасымнан ғашық болып, сүйген сәулем,
Басқаны бір өзіңнен біле алмаймын.

ҚАЛАМҚАС

Мен жаздым сәлемдеме Қаламқасқа,
Сүйгенім болмаған соң сенен басқа.
Бір жауап құрбысына қайтарар деп,
Жалынып мұңымды айттым сұлу шашқа.

Қайырмасы:

Қаламқас, қалдың кейін, мен не дейін,
Барармыз дәм бұйырса, кешке дейін.

ОН ЕКІ ЗВОД.

Шалшық су құдық болмас қазбаған соң,
Сауырдан ат өте алмас саздаған соң.
Жете алмай мұратыма болдым ғаріп,
Әуелде тағдыр өзі жазбаған соң.

Қайырмасы:

Беу, өттің дәурен,
Еттім сайран,
Жігіттік дағуасына қалдым қайран.

Қазғанмен су шықпайды тау басынан,
Бір іліксе сөз кетпейді сау басыңнан.
Ер жігіт бір қисайса түзелмейді,
Әуелде жаңылған соң тәубесінен.

Қайырмасы:

ОН САУСАҚ

Домбыра күйі келер бұрауменен,
Келмейді сөз жүйесін құрауменен.
Гүлденген бәйшешектей шіркін жастық,
Келмейді қайта айналып сұрауменен.

Ай! Он саусағым бір баспай,
Жүрмін қалай жер баспай.

Жиын тойдың ішінде,
Ән салушы ем осылай.

Мінеки келіп қалдық талай жасқа,
Ағарып нышан кірді сақал шашқа.
Отыз бен қырық бестің арасында,
Отырдың, сөзің ортақ кәрі, жасқа.

Келгенде сөз жүйесі іркілмеймін,
Жорғадай жолға түскен бүлкілдеймін.
Келгенде осынау жасқа кәрілік жеңіп,
Секілді ақбас бура күркілдеймін.

Сұрасаң төрт момынның жүйрігімін,
Үш жүздің алға ұстаған тұйғынымын.
Баста емес, аяқта емес осы күні,
Ноқтаның жуан сағақ тұғырымын.

СЫРҒАҚТЫ

Ақ тұйғын құс қолымда сырғақты ма,
Басып-басып алайын ырғақтыма.
Бозбала, саған айтар өсиетім,
Жақын жүр әлпештеген ардақтыға.

Жанып тұрған жас өмір, ал қызыл гүл,
Сипаттауға қызығын жетпейді тіл.
Жауқазын – желбірген жастық шағым,
Өмірдің мағынасына түсіне біл!

АХАУ, АРИ-АЙДАЙ

Ахауға мен салайын ари-айдай
Артымда құрбыларға сөзім қалды-ай.
Үш жүздің баласына еркеледім,
Әншілік бұдан артық болсын қандай?!

Ахауға мен салайын он екі алуан
Сөзімде менің айтқан жоқ қой жалған.
Арасын Орта жүздің аралап ем
Өтерсің бізден – дағы, дүние жалған.

НҰРАЛЫ ШЕЖІРЕСІ

КЕРЕЙ ШЕЖІРЕСІ ТУРАЛЫ

Керей шежіресін алғаш ұрпаққа мұра етіп қалдырған Ашамайлы Керейдің Көшебе руынан шыққан атақты Толыбай сыншының әкесі Дәулен Таузарұлы болған. Бұл шежіре содан қолдан – қолға өтіп жүріп ақыры Дәулен батырдың жетінші ұрпағы Сегіз сері Баһрамұлына жеткен. Сегіз сері оны одан әрі дамытқан. Сегізден кейін бұл шежірені жинап жалғастырған Тәшмұхамед (Тәштит) Тәбейұлы Барлыбаев болған.

Керей руының ата қонысы жайлы Қожаберген жырау Толыбай сыншы ұлы өзінің «Ата тек» деген дастанында былай дейді:

«Атанған бабам Ғали – Ашамайлы»,
Өсірген мыңдап тайлақ, құлын – тайды.
Сібірге ұрпақтары қоныстанып,
Ел болып ерте кезден қанат жайды.

Шалқар көл, ну орманды Сібір жері,
Сібірді мекен еткен Керей елі.
Егін сап, күн көрудің қамын ойлап,
Бас қосып кеңес құрған би мен бегі».

Ғали (Ашамайлы) шежіре бойынша IX ғасырда өмір сүрген адам. Керей руының мекендеген жері жайлы Қожаберген жырау «Елім – ай!» атты дастанында да:

Мекендеп Тобыл, Ертіс екі арасын,

Қазақтың күйге бөлеп ен даласын.

Сауықшыл Ота жүздің Керейі едік

Үш жүздің жат көрмеген еш баласын, - деген.

Қазақ шежіресінде Керей руы былай таратылады:

Керей – Ошыбай .... Керейден бір бала – Мәңліқаған. Одан екі бала – Арыстанбек, Асланбек. Арыстанбектен бір бала – Наурызхан. Одан екі бала – Ғали (Ашамайлы), Меркіт. Ғалидан – Бағдат батыр. Одан екі бала – Төбей, Көбей. Төбей биден екі бала – Бабай, Әзизбек. Әзизбектен бір бала – Тұрсынхан сардар. Одан үш бала – Жарғақ, Балдақ, Қоянбай. Жарғақтан – екі бала – Қажыхан, Қазихан. Қажыханнан бір бала – Әлмұхамед. Одан үш бала – Уызбек, Уызхан, Уызбай. Уызбектен – екі бала – Қанай, Жанай батырлар. Жанайдан бір бала – Бағлан би. Бағлан би осы күнгі Солтүстік өңірдегі көп Керейлердің түп атасы болып есептеледі. Бағлан бидің бейіті Ресейдің Қорған облысының Половинка (Ақсиыр) ауданына қарасты Звериноголовка (Бағлан) қалашығының түбінде, Тобыл өзенінің жағасындағы Керей тоғайында жатыр. 1928 жылға дейін ол жерде атақты Бағлан жәрмеңкесі болғаны тарихтан мәлім. Бағлан би өз заманында қазақ халқының айтулы көсемдерінің бірі болған.

Бағлан бидің Бопай есімді әйелінен Архад, Фархад, Сарымұрат туады. Фархад батырдың

Гүлэндам есімді әйелінен үш бала – Танаш, Аббас, Манас туады.

Танаш би Фархадұлы өзінен жасы кіші Өзбек ханға ақылшы болыпты. Сөйтіп, ол өз заманында Алтын Орда хандығының көрнекті адамы - әділқазы би атаныпты. Танаш бидің балалары: Балға, Балта, Едіге батырлар әр кезеңде Мамай, Тоқтамыс хандардың әскер басы қолбасшысы болған. Кейін олар Ақсақтемірдің әскерін басқарыпты. Едіге батыр Әмір – Темір әскерінің тобын бастап жаумен соғысып жүргенде ауыр жараланады. Ол сарбаздарына өзін Ұлытаудың ең биік шыңына жерлендер деп өсиет етеді. Ақыры солай жерленеді.

Танаш бидің Манас есімді інісі майданда қаза болады да оның келіншегі Сәлиман жесір қалады. Ақылды бәйбіше Айша ұрпақ көбейту мақсатымен қайнысының әйелі Сәлиманды өз ақсақалы Танаш биге қосады.

Танаш биден 16 бала туады, оның он бесі – Балға, Балта, Едіге, Емен, Есен, Аман, Аспан, Ақпан, Сапу, Қаңтар, Орал, Одақ, Орман, Көшебе, Мамыр – Айша бәйбішеден, біреуі – Тарышы Сәлиманнан туады.

Танаш би өзінің үлкен баласы Балғаға Сібір татарының бегі Ағайынбектің қарындасы Ғалия сұлуды әпереді. Одан Әзім есімді жалғыз ұл туады. Әзім туғаннан кейін көп ұзамай Танаш бидің әйелі Айша ел жайлауға көшкенде көш үстінде босанып

ұл туады. Баланың атын көшіп келе жатқанда туды деп Көшебе қояды. Ел жайлауға көшіп барғанда Танаштың інісі Аббас батырдың әйелі Бәтиха да босанып ұл табады. Оның атын жайлауда туды деп Жайлаубек қояды. Әзім туғаннан кейін екі шешесі де ұл тапты, арты құтты болды деп жеңгелері Әзімді «сыйлы» бала деп, содан Әзім «Сыйбала» атанып, келе – келе «Сыйбан» атанып кеткен. Керейдің Сыйбан руы осыдан тараған.

Танаш бидің ортаншы баласы Балта батыр әртүрлі мұсылман халқынан 11 сұлу қызды атастырып алған екен. Солардан ол 47 ұл көріпті. Осылардан тараған ел Балта Керей атанған.

Керей елінің қара шаңырағы Танаш бидің бәйбішесі Айшадан туған кейінгі ұлдарының бірі – Көшебе батырда қалған екен. Көшебенің 11 – ші ұрпағы Қожаберген жырау ер Көшебе туралы былай дейді:

Арғы атам ту ұстаған ер Көшебе,
Қай батыр тең келіпті Көшебеге.
Қазақтың кейінгі жас батырлары
Жұрт ұстап, Көшебедей меңгере ме ?

Шежіреге, тарихи деректерге, Қожаберген жыраудың «Ата тек», «Баба тіл», «Елім – ай!» дастандарына сүйенсек, Көшебе атасынан тараған жұрттың ата мекені Омбы, Ертіс өзендерінің бойында болған. Шежіре бойынша Көшебе батыр бір соғыста ауыр жараланып, оны ауылға үлкен баласы Жауынгер мен сарбаздары найзаға салып

алып келеді. Қазіргі Омбы қаласы орналасқан жерге жерленген.

Қожаберген жырау «Елім – ай!» дастанында

Оқ атып дамыл бермей қалмақ елге,
Сын болды қол бастаған біздей ерге.
Шегіне ұрыс салып ақырында,
Тірелдік Танаш көл мен Аббас көлге.

Бекініп екі көлдің арасына
Шатырды тігіп судың жағасына.
Отырдық Көшебе орман қойнауында
Жауынгер дәрі жағып жарасына.

Болса да ерлігімен көпке мерей,
Мылтықсыз әлсіреді біздің Керей.
Тоқтаттық Есілкөлде қалың жауды,
Үздіксіз шабуылдап есе бермей, – деген.

Осы өлең жолдарында аталған жер – сулар, орман – бәрі Омбы қаласының маңында.

Көшебеден 15 бала – Жауынгер, Жәдігер, Жанқорыс, Жазы, Жомарт, Жарқынбек, Жанат, Жауғашты, Жалайыр, Жандарбек, Жантелі, Жұмат, Жаған, Жанәбіл, Жанкелді туады.

Жауынгерден тараған ел Үлкен Көшебе, немесе Жауынгер Көшебе деп аталады. Себебі, Жауынгер Көшебе батырдың бәйбішесі Балумаржаннан туған тұңғышы екен. Ол туралы Қожаберген жырау «Баба тіл» атты тарихи дастанында:

Көшебенің тұңғышы
Жауынгер баба ер болған.
Темірдің қолын басқарып,
Мұсылманға бел болған.
Жауынгерден өрбіген
Үлкен Көшебе Керейде, - деп жазған.

Балта мен Балға (Сибан) балаларынан қорлық көріп жапа шеккен Жауынгер Көшебеұлы өзінің Жарқын, Жәдігер, Жанкөрпе, Жазы есімді төрт інісін және Тарышыны ертіп, бабасы Бағлан бидің зираты (қазіргі Қорған облысындағы Звериноголовка селосы, яғни бұрынғы Бағлан жәрменкесі орналасқан жер) маңына барып қоныстанады.

Тоқсан биден қалған осы аңыз - әңгіме ақиқаттан алыс та емес. Жоғарыда аталаған адамдардың кейбіреулердің ұрпағы осы уақытқа дейін сол аталған жерде тұрады.

Бізге жеткен тағы бір аңыз – Танаштың келіндей алған әйелі Сәлиман жас босанып, ұл бала туғанда, Айша Бәйбіше оған Тарышы деп ат қойып: «Бұл баланың ұрпағы тарыдай көп болып, өсіп - өне берсін!» - деп ақ батасын беріпті. Айша бәйбішенің аузы уәлі болса керек, сол кісінің батасы да, тілегі де қабыл болып, Танаш бидің артында төрт ұлының ішінде Тарышыдан көп елдер тараған. Солардың бірі Ақсары керейден тараған Қантай атасының ұрпағы.

Таратып айтсақ, Тарышыдан бір бала – Шимойын, Шимойыннан 3 бала: Естияр, Достияр, Есжияр. Достиярдан 3 бала: Ысмайыл, Есмағұл, Ысқақ. Ысмайылдан 5 бала: Ақсары, Жамансары, Күрсары, Матақай, Тезағай.

Қазіргі Солтүстік Қазақстан облысындағы Керейлердің көпшілігі (Самай, Балта, Көшебе керейлерден басқалары) Тарышының Ақсары атасынан тарайды, Күрсарыдан тарайтын ұрпақтар Омбы, Ақмола облыстарында қоныстанған.

Матақай, Есенбақты, Нұрымбет, Көшебенің Әлменбет аталары негізінен Қостанай облысында тұрады.

Тезағайдан тарайтын ұрпақтар: Самай, Қапсыт, Шағалақтар, Еменәлі керейлермен, Сибан, Балта, Көшебелермен бірге Солтүстік Қазақстан облысында тұрып жатыр.

НҰРАЛЫ ШЕЖІРЕСІ

Құрметті оқырман! Қолдарыңызға тиіп отырған Нұралы шежіресін құрастыруға бастамашылық жасап, баспа шығынына демеушілік жасаған Ресейдің Түмен қаласында тұратын, Нұралының Көшек атасынан тараған Кәрім қажы Жалмұханұлы.

Қазақ дәстүрі бойынша жеті атасын білмеу үлкен ұят іс, кемшілік болып табылған. Бұрындары қазақ елінде ауыл-селолар, қалалар жоқ кезінде рулық әдіріс үшін де қажет болып, қоғамдық қызмет атқарған.

Әр адам өзінің қайдан шыққан тегін білгісі келетіні-табиғи құбылыс. Бұрындары бұл іс басқа халықтармен салыстырғанда қазақ халқында тереңірек орын алған. Қазақтың әрбір азаматы өзінің азаматтық борышының бір ретінде баласына жеті атасын білдіруді міндетті деп санаған. Бұл дәстүр Кеңес үкіметі саясатында ұлтшылдық деп танылып, жоғалып кетуге жақындады.

Жеті атасын білу дәстүрі бір жағынан өзінің ата-бабасын, яғни өз тарихын білу рөлін атқарып, екінші жағынан отбасын құрудағы аралық норманы, яғни туыс жағынан алғанда қайсы буынға дейін қыз алысып, қыз беріспеудің нормасын, меже-мөшерін анықтайтын шеңбер де болған.

Туған елінің, жерінің тарихын білу, ата-бабаларының дәстүрлі өнегесін үйрену, одан

ғибрат алу адамды көркейтетін қасиеттер екені белгілі. Осы кітаптың жазылуы осындай ізгі ниеттен туындап отыр.

Қолымыздағы деректер бойынша Керей руының Нұралы атасы шежіресі былай таратылады.

Танаш бидің Тарышы атты баласынан Шимойын туады. Шимойыннан – 3 бала: Естияр, Есжияр, Достияр. Достиярдан – Ысмайыл, Ысмағұл, Ысқақ. Ысмағұлдан – Жалбыр, Жалпақ. Жалбырдан – Еменәлі, Иманәлі, Бегалы, Ералы, Сералы, Шералы туады. Иманәліден – Нұралы, Нұрымбет, Нұрлыбай. Нұралыдан – Батыр, Бабыр, Бадыр. Батырдан – Ережеп, Кенже. Кенжеден – Көшек, Көбек, Көбдік. Көшектен – Жапак, Жанғұл, Думан, Жәкен, Рысқұл. Көбектен – Жанболат, Ертіс, Бертис туады.

Қазір осы жоғарыда аталған аталардың ұрпақтары Нұралы руын құрайды.

Иманәлінің Нұралы мен Нұрымбет атты балаларының ұрпақтары ру болып жіктелулеріне дейін, яғни ХҮІІІ ғасырдың аяғына дейін қоныстары бірге болған. Қоныстары бұрынғы «Бағылан», қазіргі Звериноголовск қаласының маңы болған екен.

1745 жылдары орыс отаршылдары бұл жерлерін тартып алғасын Жанғұлы (Кәрім Жалмақанұлының атасы), Бертис (Біржан салдың атасы) бастаған Нұралы және Құрман (Марал ишанның әкесі) бастаған Нұрымбет атасының

ұрпақтары Қостанай облысына қарасты Аманқарағай орманының Күнгеі жақ жартысы мен сол маңдағы Қайранкөл (Әулікөл), Қандыкөл, Сулықөлдердің жағасындағы ормандарды қоныс қылады.

1790 жылдары Аманқарағай орманы өңірінде жаңбыр жаумай құрғақшылық болады, орман өрттеніп, көлдер суалып қалады. Нұралы, Нұрымбет ауылдары малдарын қыстататын жер іздеп, қазіргі Жаңажол ауылына қарасты Елтінжал, Бүркеутал жерлеріне қоныс аударады. Нұрымбеттер жұттан айығып қомданып алғасын, қайтадан Аманқарағай жеріне көшіп кетіп, азшылығы Нұралылармен бірге қала береді. Бұлар 1930 жылдары колхоздастыру кезінде қазіргі Ақбалық ауылының терістігінде «Нұрымбет» атты колхоз ұйымдастырды. Бұл ауыл 1960 жылдардың соңына дейін болған.

Нұралылықтар қоныстанған «Бүркеу» жерінің әсем табиғатына қызыққан орыс отаршылдары бұл араға қала тұрғызып, Пресногорьков және Преснов бекіністері арасында тағы бір бекініс салуды ойлап, Нұралыларды бұл жерден қуа бастайды. Нұралылардың біраз аталары Көшебе жеріне (Майбалық, Кенже ауылдары жерлеріне), Бертіс ұрпақтары Көкшетау жеріне, Бабыр ұрпақтары Қорған облысының Макушина ауданы жеріне көшуге мәжбүр болады. (Бұл жөнінде «Біржан

салдың белгісіз ғұмыры» тарауында кеңірек жазылған. С.Ж.).

Омбы архивінің «По устройству Аманқарагайского округа» Қор 3, тізім – 12, іс – 17681 құжат бойынша Аманқарағай кейін Құсмұрын аталған округіне бес болыс болған. Олар: Матақай – Самай Керей болысы, Сибан Керей болысы, Еменалы Керей болысы, Баржақсы – Жансары Уақ болысы, Қанжығалы болысы. Нұралы руы Еменалы Керей болысына қараған. Еменалы болысына қараған рулардың үй саны 1839 жылы төмендегідей болған. Алдай – 215, Қантай – 190, Таз – 57, Дәулетімбет – 87, Бике – 178, Нұралы – 176, Нұрымбет – 85, Ескене-Қасаболат – 35, Мадияр – 41.

Бұл болыстың жайлауы: Нарөлген, Сарой, Алыпқаш, Талдыкөл, Аббасшілік, Үшкөл, Меңдеке бейіті, Ақсуат, Қақ, Қоралы, Шүрегей, Құмдыкөл, Жарнайық, Байқотан.

Қыстауы: Жылқыалған, Жабайқыстау, Сыздыағаш, Найзакөл, Бұланбай, Айдарағаш, Қоржынкөл, Тұйғынқашқан, Ұзынқызыл, Масалы, Қатақтыағаш, Құрман, Жабы, Тайлақағаш, Сарымсақ қыстаған. Шертай қыстау, Айырлықөл, Жанай, Қарабиағаш, Сулықөл, Майлыағаш, Бекетай қыстау, Тоқтағаш, Қосмола, Қоскөл, Қатен, Шарбақты, Қоржынкөл, Құттыбай қыстаған, Қараөткел, Құдықағаш, Ұялысор, Сарыоба, Қорғантерек, Байағаш, Ащысор, Босықағаш.

Нұралылар Кеңес үкіметі кезінде Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданының Кенже, Майбалық және кейін Благовещенка, Ольговка селоларына шоғырлана қоныстанды. Одан кейін қоғамда болып жатқан өзгерістерге байланысты, және халықтың ауылдан қалаға қоныс аудару үрдістеріне орай әр жерге шашырай қоныстанды. Көптеген нұралылық отбасылар Преснов селосында, Петропавл қаласында, Ресей мемлекетінің Қорған, Түмен, Омбы облыстары жерінде тұрып жатыр.

Біз бұл кітабымызда барлық нұралылықтардың шежіресін жаздық дей алмаймыз. Бұл мүмкін де емес. Руын «нұралы» дейтін көпшілік жастар, жастар ғана емес ата сақалдары аузына біткен егде адамдардың өздері 3-4 атасынан әрі білмейді. Бұл атадан шыққан шежіреші қарттар жоқтың қасы. Ең жаман жері көпшілігі аталарын білуге ұмтылмайды, ата тегін танып білуге қызықпайды. Дөрекілеу айтсақ, мәңгүрт болудың алдында ғана тұрғандарымыз бар екен. «Шежіре жазудың қажеті қанша» дегендер де болды. Сондықтан көптеген аталардың шежіресі жазылмай қалды.

Шежіренің жазбаша емес, ауызша жеткендігінен қателіктер де болуы мүмкін. Авторлар жиналған шежірені салыстырып, саралауда көп қиындықтарға кездесті. Қазақ салтында бір адамның төл құжатында бір есімі, халық аузында аталып кеткен екінші есімі

болатыны бар. Сондықтан бір адам екі кісі болып жазылып кетеді. Бұл жағы да қиындық туғызды.

Нұралы руынан есімдері елге танымал атақты адамдар шықты. Атап айтар болсақ есімі алты алашқа жайылған, бүкіл бір ұлттың мақтанышы, үш жүз төбесіне көтерген сал-сазгер, әнші Біржан сал мен филология ғылымының докторы, Қазақстан халық жазушысы Темірғали Нұртазин, Социалистік еңбек Төлебай Мұстафиндер Нұралы руының Кенже атасының ұрпақтары.

Меке Мәдинаға бес рет сапар шеккен, өңіріміздің атақты дін таратушы мешіт-медресе салдырған шәукер қажы Әжімбетұлы Нұралының Көшек атасынан тарайды. Қазақстан Ұлттық Қауыпсіздік комитетінің генералы, туған ауылы – Майбалық ауылында мешіт-медресе салғызған Ерлік Серікбайұлы Тайжанов Нұралының Бабыр атасының ұрпағы.

Майбалық ауылында көп жылдар бойы мектеп директоры болған, оқу-ағарту ісінің үздігі Тауқұдіретов Әлғали Нұралының Бабыр атасының ұрпағы. Қызылжар қаласындағы «Латэм Север» құрылыс ЖШС-ның президенті, облысымыздың көрнекті азаматтарының бірі Нұртаев Болат Бекенұлы Нұралының Сарт атасының ұрпағы.

Осы кітапқа енген Нұралы руының шежіресін жинауға көмектескен Майбалық ауылының тұрғыны Сұлтанов Романға, Қайыр және Болат Нұртаевтарға, Қызылжар қаласының тұрғындары

Қасенова Қауана Таймасқызына, Майсатаев
Серікбайға, Буксиков Амангелдіге, Ғалеев
Әлібекке авторлар атынан рахметімізді айтамыз.

ШӘУКЕР ҚАЖЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҰРПАҚТАРЫ

Нұралы руының шежіресі бойынша Кенжеден Көшек, Көшектен – Жапак, Жанғұл, Думан, Жәкен, Рысқұл бес бала туады. Жанғұлдан Әжімбет жалғыз туады. Әжімбеттен Сағындық, Шәукер, Байбатыр, Таласпай, Уақбай. Қазіргі Әжімбеттің ұрпақтары осы бес баладан тараған. Осылардың ішінде Жанғұл кезінде Нұралы руының көрнекті адамдарының бірі болып ел басқарған екен. Патша үкіметінің жандарымдары Нұралыларды Бүркеу жеріне (қазіргі Жаңажол ауылы жері) қуғанда Көшек атасының ұрпақтарын Көшебе жеріне (қазіргі Майбалық ауылы, бұрынғы Кенже ауылы жері) қоныс аударуға басшылық жасаған адамдардың бірі – осы Жанғұл болыпты.

Көшектің жоғарыда аталған бес баласының ұрпақтары қазіргі Майбалық ауылының оңтүстік-батыс жағында Жоламан Көшебенің Күйке атасының ұрпақтарымен қатар қоныстанды. Қашанда жер-су аттары тарихқа куә, тарихи уақиғаларға дерек болып қалады. Қазір осы арадағы «Ақсары керей», «Таймас қыстауы» деп аталған жерлер сол уақыттан бері атын сақтап келеді. Көшебе керейдің жеріне іргелесе қоныстанған нұралылықтар өздерін бөліп «Ақсары керей» елі деген. «Таймас қыстауы» деген атауға тоқталсақ, Таймас Молдағалиұлының ұрпақтары қазіргі Майбалық ауылында тұрған, Нұралы руының Бабыр атасынан тарайды.

Әжімбеттен жалғыз туған Шәукер (1849-1926) өте зирек болып туыпты. Алдымен ауыл молдасынан оқыған 12 жасар Шәукерді сол кездегі маңайдағы үлкен діни оқу орны Уфаның медресесіне оқуға береді. Бұл оқу орнын үздік бітірген жас Шәукер Троицк қаласындағы атақты Зейнолла қазіреттің, Марал Ишанның баласы Қалкен қазіреттің мүридi болып, тәрбиесінде болыпты.

Шәукердің әкесі Әжімбет те Жоламан Көшебе Көшербайдың Аңдамасынан (1824-1903) кейінгі осы өңірдің атақты байы екен. Жылқысының саны он мыңнан асқан, «Ірбіт шапқан» саудагер болыпты. Осыншама байлық жинаған Әжімбет жоғарыда аталған бес баласын шақырып алып: «Балаларым, жасым болса келіп қалды, денсаулық та жоқ. Осы уақытқа дейін дүниенің қызығын да бір кісідей көрдім. Ішімде бір арманым кетіп барады. Ислам дінінің бес парызының бірі-қажылық парыымды өтей алмадым. Өздерің білесіңдер, малымның жетпегендігінен емес, Меккеге бару үшін ұлықсат қағаз, төлқұжат алу қиын болды. Омбы, Түмен, Қызылжар қалаларына ұлықсат қағаз үшін талай бардым, сәті түспеді. Және де бұған дейін қазақ, қырғыз халықтары Меккедегі мұсылмандар тізіміне жазылмай қалған көрінеді. Сондықтан қазақ пен қырғыздың өкілдерін қасиетті орынға құлшылық етуге жібермеген. Барғандар ұлттарын жасырып

бұқаралық, ташкенттік сартпыз деп куәлік алып барған. Енді ұлықсат етіліпті. Орта жүзге 45 орын беріліпті. Дәулеті көтеретіндерге Қызылжар оязынан хабар келген көрінеді, тізім ішінде мен де бар екенмін. Менің жағдайымды көріп отырсыздар, менің орныма уәкіл қажылыққа біреуің баруың керек, - деп балаларына қарайды. Балаларының үлкені Сағындыққа қарап: - Сен не айтасың? – дейді.

-Ішіміздегі оқығаны да, тоқығаны да көп Шәукер ғой, бұл қажылық сапарға Шәукердің барғаны жөн деп ойлаймын, әке, - дейді Сағындық.

Басқа балалары да Шәукердің баруын мақұл көреді.

-«Кеңесіп пішкен тон келте болмас» деген ғой, өзім де бұл сапарға Шәукержанның барғанын ұнатып отырмын. Оның үстіне осы маңайдың адамдарын бастап апаратын Көшербайдың Аңдамасы ағаларың маған келіп: «өзіңіздің бұл сапарға бара алмайтаныңызды көріп отырмын, өзіңіздің орныңызға Шәукерді жіберсеңіз қайтеді. Шәукердің оқығаны көп, араб, орыс тілдерін біледі, бізге жолбасшы да болар еді – деп еді», - дейді Әжімбет балаларына.

Шәукер Әжімбетұлы осылайша Аңдамаспен бірге Абайдың әкесі Құнанбаймен сапарлас болып, орта жүз қазақтарымен Меккеге барады.

Енді – осы Шәукер қажы қатысқан орта жүз қазақтарының қасиетті жерге қалай жетіп, қалай

қонақ үй салғызғаны туралы әңгімелейік. Орта жүз қазақтары жолда ат тұяғын күйдірген шөлден, құс қанатын талдырған таудан, түпсіз терең сулардан өтіп, азып-тозып Меккеге жетеді. Меккеде өзге елден келген мұсылмандардың жататын қонақ үйі болады екен. Үйсіз-күйсіз босып жүрген тек қана қазақтар мен қырғыздар. Кейде арабтардың үйін уақытша жалдап тұрады, кейде көше бойына қонып қалады, көргендері азап болады. Осыны байқаған Көшебе Керей Аңдамас мырза Көшербайұлы бір тайлақ пен дөненшығар жылқы сатып алып, сойып, бір үйге қазақ қажыларын қонақ етеді.

«Жалғанда қорлық қазақтың жататын үйінің жоқтығы екен. Дүние, малды несіне жинап жүрміз? Өлсек, ертең бәрі қалады. Ретті жерінде кәдеге жаратқанға не жетсін. Мұны айтып отырғаным, осында келген қазақ қажылары шілдің қиындай пышырап, әркімнің үйіне қонып жүрміз. Бұл ат арытып, тон тоздырып келгенде атымызға лайықсыз іс. Біздің соңымыздан талай жұрт қажылыққа келер. Олар біздің кебімізді кимесін. Сондықтан қазақтарға арнап үй салдырайық. Мен асында қалып, іс қылуға бекініп отырмын», - дейді (Рахымжан Отарбаев «Меккедегі төрт үй» «Парасат» 1992 жыл, № 1). Бұл әңгімені жазушы Отарбаев он екі ата байұлының Жаппас руынан шыққан қажы Мінайдар Жарасбайұлының архивінен жазып алыпты. Осынау Аңдамас мырзаның сөзіне Құнанбай, Жансары уақ Түйте

Нүрекеұлы, атығай Қосшығұл Шопанұлы, Мінайдар Жарасбайұлы, Шәукер қажылар бой көрсетіп, мақұл көреді. Дұрыс сөзге бас изейді. Басқа қажылар: «Ақшамыз сарқылды, елге аман-есен жетсек болды», - деседі. «Содан бес қажы Меккенің әкіміне жолығып, бес үйдің орнын, құрылыс материалдарын сұрайды. Алғашқы екі үйдің орнын жасымыз үлкен деп Құнанбай мен Түйте иеленеді. Үшінші үйдің орнын қара шаңырақтың иесімін деп Мінайдар иемденеді. Аңдамас, Қосшығұл, Нұржан Тұрлыбайұлдарына (Біржан салдың ағасы), Шәукерлерге бір үйдің орны қаланың шетінен тиеді. Құрылысқа қажетті заттар да осы ретпен бөлінеді. Үйдің іргетасын салғанда Түйте қажы ауырып, қайтыс болады. Өлер алдында ол кісі бар қаражатын Аңдамасқа тастайды. Түйтенің басына Аңдамас күмбез соқтырып: - «Түйте Нүрекеұлына күмбез соқтырушы керей Аңдамас» деп жазылған тас қойғызады. Бұлардың ішінде қалталысы да Аңдамастың өзі екен. Сонымен қазақ қажыларына арналған бір мәрмәр, үш кірпіштен салынған төрт үй бітеді. Әркім өздері салдырған үйдің маңдайшасына аты-жөндерін жаздырады. Меккедегі шаруа реттелген соң Аңдамас жанындағыларға Мәдинеден салдырайық деген. Бірақ Құнанбай, Мінайдар, Қосшығұлдардың қаржылары азайған екен, шамалары көтермейді. Сосын Аңдамас жанындағы 45 нөкерін ертіп

барып, Мәдинеден 75 адам еркін сиятын үй сатып алып, оның да маңдайшасына өз атын жазып қалдырыпты». («Меккедегі төрт үй»).

Мекке мен Мәдинада салынған қонақ үйлердің негізгі шығынын көтерген Аңдамас болғанмен құрылыс жұмысын басқарған Шәукер қажы екен. Өйткені, осы сапарда қажылыққа барғандардың ішінде Шәукер қажы ғана араб тілін біліпті.

Республикамызға танымал жазушы Дүкенбай Досжан «Абайдың рухы» атты ғұмырнамалық ой-толғау еңбегінде («Жұлдыз» журналы. № 11. 2008 жыл. 12 бет) Аңдамас туралы былай деп жазады. «Сонда араб шөлінің төсінен қазақтардың қамын жеп үй салғызып жүрген Аңдамас кім? Руы керей, 1824 жылы туған. Қазіргі Солтүстік Қазақстан облысының Жамбыл ауданына қарасты «Күйгенқыстау» деген жерде дүниеге келіпті. Мұсылманша хат таныған. Орысша жазып, сөйлей білген. Қалада сауда дүкенін ұстаған, келелі түйесі, он мың жылқысы болыпты. Ауылында мешіт, медресе салғызған, зергер етікші ұстаған. Жәнипа есімді қызын тігіншілік, ұлын қолөнер кәсібіне баулиды. «Алда-жалда дәулет қайтса, ұлым да, қызым да бейнет көрмей, өз беттерімен күнелтсін деп қолөнер үйреттім. Құдай осы күнді көпсінбесе, онда екеуі де өздеріне қызмет еткен адамдардың қадірін білетін болады», - деп уәде айтады екен. Елін жарыққа сүйреп көп жақсылық жасайды, қаріп-қасірге мал бөліп береді. 1903 жылы 79

жасында қайтыс болады. Бейіті қазіргі Солтүстік облысы Тимирязев ауданындағы Алыпқаш деген көлдің жағасында, Сарыоба деген жерде көрінеді».

Аңдамас пен Құнанбайлардың Меккеде қонақ үй салуының тарихи шындық екенін анықтай түсу үшін Дүкенбай Досжанның жоғарыда аталған еңбегінен одан әрі үзінді келтірейік. «Бірінші естелікті айтқан кісі «Әкемнің аузынан естідім» деп шежірелеген Мұқатайұлы Рахметолла. Бұл әңгімеде қазақ қажылары үшін арқа еті арша, борбай еті борша болып, меспен су тасып жүріп жер сұрап алған тама руынан шыққан Нұрпейіс хазірет. Екінші естелік архив шаңының арасынан алынды, оны жарыққа шығарған жазушы Рахымжан Отарбаев, барша әңгіме сол деректен тарқатылып жазылғаны мәлім. Мұнда Меккедегі қонақ үйіне арналған жерді алуға және үй салуға күш салған Аңдамас Көшербайұлы болып суреттеледі. Екі әңгіменің де тоғысар тұсы – уақыт кезеңі, тәкия жайдың (қонақ үйдің) 1870 жылдардың басында салынуы, осынау қажылар түсетін ғимарат үйдің біріне Құнанбайдың иелік етуі еді. Қалай айтсақ та, Құнанбай заманынан иығы оза туған, қолы ашық, елі үшін қам жиген қарымды, қажырлы кісі. Аңдамас Көшербайұлымен жат жерде мұндас, сырлас, қанаттас болғаны тағы мәлім.

...Сөз ретінде айта кетелік, 1992 жылы 8 желтоқсанда Қазақстан Республикасының

Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев араб елдерін аралап қайтқан сапары бойынша республика теледидарынан сұхбат өткізді. Сонда бір көрермен «Меккедегі Құнанбай үйін көрдіңіз бе?» – деп сауал қойған еді. Сонда Президент: «Көрдім, сол тарихи тәкия жайды жөндеп қалпына келтіруді ойластырған жөн» – деп, ізгілікті ойды сабақтап өтті. Елбасының бұл елкеуірініне тыңдап отырған халықтың баршасы риза болды». («Жұлдыз». № 11. 2008 жыл. 13 бет).

Ел аузындағы әңгімелерге қарағанда Мекке мен Мәдинаға Аңдамастар тобы салғызған қонақ үйлер, әрине, бір сапарда бітпеген, тастан қашап салған үйлердің құрылысы бір жылда бітуі де мүмкін емес. Сондықтан Шәукер қажы әкеден балаға жеткен әңгімелерге қарағанда, Мекке мен Мәдинаға бес рет сапар шегіп, қонақ үй құрылысын тәмамдатқызған екен. Өкінішке орай, 2002 жылы шыққан «Қазақстан қажылары» кітабында бұрынғы және 1904 жылдан 1914 жылға дейінгі біздің облыстан қажылыққа барған адамдардың тізімі республикалық архивте болмағандықтан толық жазылмай қалған.

1913 жылы Петропавл уезінен Меккеге қажылыққа барғандардың толық емес тізімі:

Қарабек Қожакелдин, Алтын Көкенов, Абылай Рамазанов, Жамал Жылқыбаев, Қожала Ниязов, Оспан Дандыбаев, Әбен Шоқаев, Баймағанбет Түгелбаев, Хасен Берденов, Мұстафа Иманқұлов,

Сыздық Жарқынбаев, Ыбырай Байтілеуов, Бектас Шоқпытов, Оспан Асанов, Аңдамас Айдосов, **Шәукер Әжімбетов**, Төрежан Жүзенов, Исабай Қосшыбаев (Үлгі ауылы), Мұстафа Тобықов, Әлжан Айсарин, Қонақ Қанов, Жанболат Күдеров, Ыбырай Нұржанов, Сыздық Қажынғалинов, Ташит Мүбірепов, Ержан Құдабаев, Дәулет Темірбеков, Рамазан Шертікбаев, Мұхамет Байтекеев, Мырзахмет Қожахметов, Бексұлтан Шошақов, Бабасан Тәшімов, Адабай Баянбаев, Жұманбай Жанаев.

Жоғарыда жазғанымыздай қазақ халқының атақты адамдарының бірі, ұлы Абайдың әкесі Құнанбай қажымен пікірлес болған Аңдамас Көшербайұлы туралы деректеріміз жеткенше тереңірек айтар болсақ, Аңдамас 1824 жылы туып, 1903 жылы қайтыс болған. Қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы, Жамбыл ауданы, Майбалық ауылына қарасты «Күйген қыстау» қонысында өмір кешкен.

Руы – Керей, Керей ішінде Жоламан Көшебесі Айдабол атасынан тарайды. Айдаболдың үш әйелінен жеті бала: Күйкей, Айдос, Байдос, Жанқосқа, Мәлдірке, Маймақ, Бибора туады. Айдостан Көшербай, Көшербайдан Аңдамас туады. Қазір осы адамдардан тараған ұрпақтар Майбалық, Благовещенка, Сәбит ауылдарында, Қызылжар қаласында тұрып жатыр.

Жоғарыда айтылған Айдабол атасынан тараған ұрпақтардың ауылы кейін «Күйкей» ауылы деп аталып кеткен. Күйкей ауылы мен Нұралылардың Ақсары Керей деп аталған ауылы көрші орналасқан. Колхоздастыру кезінде нұралылықтар «Кенже», Күйкей ауылы (көшебелер) «Майбалық» колхозына біріккен, колхоздастандырудан қашқандары Ресей жеріне қоныс аударды.

Жоғарыда «Жұлдыз» журналында жазылғандай Аңдамастың зираты Тимирязев ауданындағы Алыпқаш деген көлдің жағасында емес, Жамбыл ауданындағы «Қайранкөл» атты көлдің жағасында Сарыоба зиратына жерленген. 2007 жылы осы зиратқа ұрпақтары Аңдамас Көшербайұлына және тағы басқа атақты адамдардың есімі жазылған ескерткіш тас орнатты. Діни мереке күндері ұрпақтары осы қорымға келіп мінажат етіп отырады.

Жазушы Рахымжан Отарбаевтың деректері бойынша Аңдамас мұсылманша хат таныған, орысша да сауатты болған деседі. Омбы, Түмен, Қорған, Челябині, Екатеринбург, Тобыл, Іргіт, Бағлан (Звериноголовка), Сулымұрт (Мокроусов) секілді 14 қалада сауда дүкенін ұстаған. Келелі түйесі, 10 мың жылқысы бар, ақшалы бай болған. Ауылында медіресе, мешіт салдырған. Өте қайырымды адам болыпты.

Аңдамас Көшербайұлы ұрпақтарының бірі, Солтүстік Қазақстан облысы мұрағаттар комитеті

төрағасының орынбасары Ахметжан Кәрімұлының шежіресі бойынша Андамастан Жәнипа атты қыз, Тұртай (Тұрмағанбет), Тайым атты ер балалар қалған. Қазір осы балалардан қалған ұрпақтар бар.

Шәукер қажының Мекке мен Мәдинаға сапар шеккенде бірге болған сыйлас, пікірлес адамы Андамас туралы ел ішінде жатталып қалған көп әңгімелер бар.

* * *

Қазіргі Майбалық ауылының оңтүстік-батыс бетіндегі нұралылардың Ақсары керей, Таймас қыстауы, бұрынғы Кенже ауылының жері халықтың дәулетінің артуына, үй санының көбейуіне байланысты тарлық ете бастайды. Әсіресе, жылқының саны 7-8 мыңға жеткен ірі саудагер бай Әжімбетке жердің тарлығы тіпті сезіледі. Батыс Сібір Шегара комиссиясына арыз жазып, қазіргі Украинск селосының оңтүстік жағында он шақырымдай жерде «Телпек» атты жерді сұрап алады. Бұл жерге Шәукер қажы ұрпақтарымен бірге жақын ағайындары Кендірбай қажы, Қапсытбай, Мұса молла шаңырақтары бірге көшеді. «Телпек» атты жерді алу туралы мына бір әңгіме сақталыпты.

Жер бөлуге келген чиновниктердің біреуі әйелімен келген екен. Мұса молла өте айлакер адам болса керек, чиновник әйелін оңашалап, алтын

білезік, алтын сақиналарды қолына қыстыра қояды. Сөйтіп бөлінген жерді екі есе көбейтіп алыпты.

Мекке – Мәдинаға бес мәртебе сапар шеккен Шәукер қажы осы «Телпек» атты қоныста және қазіргі Украинск селосының орнында уақ-шоға қоныстанған «Молалы» ауылында мешіт-медіресе ашып дін уағаздаумен айналысады. Сол өңірдегі «Аққусақ» болысының бас имамы болған. Маңайына Жұбанышов Омар, Майлыбаев Құлбай, Саматаев Абайдолла, Тілепалдинов Мұхамедияр сияқты ауыл молдаларын топтастырып осы болысқа қарасты ауылдарда дін оқуын ұйымдастырды. Кейін молдаларды қудалау кезінде 1937 жылы жоғарыда аталған молдалардың бәрін қамауға алды.

«Телпек» атты қоныста Шәукер қажы ұрпақтары 1928-1929 жылдардағы колхоздастыру кезеңіне дейін болды. Ауылдың біразы жаңадан құрылған Майбалық және Кенже колхоздарына кірсе, біразы Ресей жеріне қоныс аударды. Телпек қонысында осы әулеттердің зираттары бар. Осы зиратта Әжімбет Жанғұлыұлы бәйбішесімен, Шәукер қажы Әжімбетұлы жерленген. Бейіттері басына ескерткіш тас орнатылған. Ұрпақтары сонау Түмен қаласынан жыл сайын келіп, мінажат етіп отырады.

Қоғамда болып жатқан түрлі өзгерістерге байланысты қазір Әжімбет Жанғұлыұлының төрт баласынан тараған ұрпақтар әр жерде тұрып жатыр.

Сағындықтан тараған ұрпақтары Қостанай қаласында, Шәукер қажының ұрпақтары Ресей мемлекетінің Түмен қаласында және Алматы, Астана, Петропавл қалаларында тұрып жатыр. Байбатыр ұрпақтары Жамбыл ауданының Майбалық ауылында, Таласпай ұрпақтары Ресейдің Қазан ауданы және Петропавл қаласында тұрып жатыр.

* * *

Шәукер қажының кейінгі ұрпақтарының өмірі жайлы қазір Түмен қаласында тұратын Шәукер қажының Жалмақан есімді баласының баласы Кәрім қажы былай дейді.

Кеңес үкіметінің 1928-1929 жылдары еріксіз коллективтіру ісін бастағанын тарихтан жақсы білеміз. Бай дегендердің малдарын тәркілеп, өздерін жер аударды. 1928 жылы алдымен ірі байларды, одан кейін орташа бай дегендерді тәркіледі.

Біздің Төңкеріс ауданы бойынша ірі бай ретінде тәркіленген екінші ауылдан Әлтиев Садуақас, үшінші ауылдан Арбабаев Әбдір, төртінші ауылдан Рамазановтар отбасы болды. Байларды жер аударса, кедей дегендерді еріксіз колхоздарға біріктірді. Нұралы атасының ұрпақтары бөлек «Кенже» колхозын ұйымдастырған болатын. Телпек ауылының біраз адамдары осы Кенже колхозына, біразы сол кездегі

Төңкеріс ауданының орталығы Майбалық ауылына, азғана тобы қазіргі Украинск селосының орнында болған Молалы, кейін «Ленин жолы» колхозы атанған колхозға бірікті. Біздің Телпек ауылы осылайша тарай бастаған уақытта әкем Жалмақанды ірі байдың, Меккеге 5 рет барып келген діни адамның баласы деп сенімсіздік білдіріп, қуғындай бастайды. Сол уақытта Төңкеріс ауданының бір мекемесінде басшы қызмет істейтін жанашыр бір адам әкемізді орташа байлардың қатарына қосып, жер аудармақ болып жатқаны туралы хабар жеткізеді. Әкеміз бір түнде ауылдан қашып кетуге мәжбүр болады. Ауылдан кеткенде менің бір жастан ғана асқан кезім екен. Шешем марқұм бесіктен шықпаған кезің болатын дейтін. Қадыр ағамыздың 5-6 жастағы кезі екен. Ауылдан кеткесін Түмен қаласының маңындағы ауылдардың малын бағып күнімізді көрдік. Солтүстік Қазақстан облысынан шыққан қазақтар бірігіп қазақ колхозын ұйымдастырып, біраз жыл осы колхозда еңбек еттік. Күнкөріс оңайға түскен жоқ. Әкеміз қайтыс болды, 1944 жылы Қадыр ағамыз әскерге алынып, 5-6 жыл жүріп келді. Осы кезде бар ауыртпашылық Ұмсынай анамызға түсті. Маған да еңбекке ерте араласуға тура келді. Соғыстан кейінгі жылдардағы ағайын үшеуіміздің өміріміз жаман болған жоқ. Біреуден кейін, біреуден ілгері деген сияқты өмір кештік. Отбасылық өміріміз де жаман болған жоқ. Жүрек қалауымен тәрбиелі адамдармен отбасын

құрдық. Өмірге балаларымыз келіп, қызыққа бөлендік. Ұлдарымызды ұяға, қыздарымызды қияға қондырып, құдандылы болдық.

Жоғарыда жазғанымыздай «Телпек» атты қоныста аталас ағайындар Кендірбай қажы, Мұса молла, Қапсытбай және біз Әжімбет әулеттері бірге болып, тағдырдың жазғанын бірдей көрдік. Осы қоныста Шәукер атамыз мешіт-медресе салғызып, осы маңайдағы елдердің діни орталығы болып, балаларын оқытып дәрежесі артып тұрған уақыты да болды. Кейін колхоздастыру кезінде Кеңес үкіметі малдарымызды тартып алып, діни уағаз жүргізілушілер деп қуғындай бастағанын да осы әулеттер бастарынан бірге өткізді.

Ата жұртымызды тастап, талай қиыншылықтарды көріп, Ресей жеріне қоныс аудардық. Сол қиын уақыттағы аталарымыздың бір-біріне деген достығын, бірлігін әкемнен талай рет естігенім бар. Қазір солардан қалған ұрпақтардың үлкендерінің бірі ретінде аталарымыздан қалған бірлікті кеінгі ұрпақтарымыздың жалғастыруын тілек етемін. Әжімбет атамыздың айнымастай досы болған Кендірбай қажының есімі ұмыт қалмаса екен деймін.

Кендірбай қажыдан Қожахмет, Қожахметтен туған Әлім, Ұлы Отан соғысында қайтыс болған. Әлімнен қалған Әмина Кендірбай қажының ұрпағы болып табылады. Әмина Бидалы Уақ Қабдолла

Тоқсанбайұлына тұрмысқа шыққан. Сүлеймен, Серікбай атты ер балалары бар. Түмен қаласында тұрады. Бұл жиендеріміздің шежіресі былай таратылады. Бидалы Уақ → Құдайкүл → Қайдауыл → Сағындық → Ерназар → Тоқпай → Бегалы → Сибанбай → Тоқсанбай → Қабдолла → Сүлеймен, Серікбай.

Өміріміз жайлы айтқанда, Қадыр ағамыз жайлы айтпай кетуге болмайды. Әке-шешеден кейінгі тәрбиені Қадыр ағамыздан көрдік. Ел ішінде беделді, парасатты адам еді. Жол апатынан қайтыс болып, жүрегімізге жазылмастай жара салып кетті. «Орнында бар оңалар», – дегендей құдайға шүкір, Қадыр ағамыздың Тұрлыбай, Зағыпар, Жапар, Асылбек, Досымбек атты балалары ұрпақ жалғастырып, Түмен қаласында тұрып жатыр. Өзбек інімнің Есімбек, Құрманғазы, Қайрат атты балалары мен олардан тараған ұрпақтар да аталары салған жолмен келеді.

Біздің Зипа екеуміздің отбасында сегіз бала өмірге келді. Қасен, Құсайын, Тұрсынбай, Асылқан, Темірхан атты ер балаларымыз, Ырысты, Бибігүл, Күлтай атты қыз балаларымыз бар. Бәрі де үйлі-баранды, алды немере сүйіп отыр. Құдайға шүкір, өзімді осылардың ортасында бақытты адамға санаймын.

2004 жылы исламның бесінші парызы – қажылыққа бару парызын орындап келдім. 2008 жылдың тамызында аллаһтың жазуымен Мекке-

Мәдинаға екінші рет сапар шектім. Осы жылғы қажылық парызымды қалай атқарғаным туралы тоқтала кетейін.

Мекке шаһарында болған күндері Қағбада, Арафат, Мұздалифа, Мекке, Нұр тауларында болып, Адам-Ата, Қауа-Ана, пайғамбарымыз Мұхаммед (Ғ.С.) болған, жүрген жерлермен таныстық.

Мәдина шаһарында болған күндері пайғамбарымыз Мұхаммед (Ғ.С.) мешітінде, пайғамбарымыздың Аллаһтың бұйрығымен бірінші жұма намазын оқыған мешітінде, пайғамбарымыздың бір намазын Иерусалимге қарап бастап, намаздың ортасында Аллаһтың бұйырығымен құбыланы Қағбаға қаратып намазын аяқтаған (екі құбылалы мешіт) мешітінде, ислам дінін орнатуға, дамытуға, нығайтуға үлес қосқан жолдастары (Әбубәкір, Оспан, Омар, Ғали, Қамза) салған мешіттерінде болдық. Мәдина шаһарындағы ислам дінін орнатуда құрбан болған «майдандастар зиратында» болдық.

Қажылықтың үш парызы бар: әуелі – ихрам байлану. Ол ихрамды байланатын орынды «Михат» дейді. Михаттан өткен соң байланған ихрам дұрыс болмайды. Екінші парыз – ғарапа күнінде, яғни құрбан шалатұғын күннен бір күн бұрын Арафатта тұрмақ парыз. Үшінші парыз – Қағбаны жеті айналып, тауап қылу.

Қажылықтың бес уәжіті бар:

-Әуелі Мұздапада тұрмақ, құрбан күнінің ерте намазынан соң азғана тұрса да болады.

-Сапа мен Меруа арасында жеті мәрте сағи қылып жүру.

-Минада шайтанға 49 рет тас ату.

-Құрбан шалып болған соң, ихрамнан шыққанда шаш алдыру немесе қысқарттыру.

-Елге қайтарда қоштасу ниетте Қағбаны жеті айналып тауап қылу. Мұнан басқа сүнәт маскиплары бар. Міне, осы айтылған парыз, уәжіт сүнәттарды Аллаһтың жазуымен орындап, қажылық парызымызды атқардық.

Осы қажылық күндерінде, бес уақыт намазға қоса Нәфіл намаздарын мол оқу, тәхбір, салауатты көп айту, Аллаһқа жалбарынып ел-жұртқа, балаларыңа, туыстарыңа жақсы өмір сұралады. Бұл қасиетті міндеттерді, иншала, орындағандай болдық.

Дін уағаздау ісіндегі еңбегім ескеріліп, Қазақстан дін басқармасынан «шеих қажы» деген куәлік қағазын алу мен үшін зор қуаныш болды. «Шеих» деген діни атақ діни сауатты, дін жолына ерекше еңбек сіңірген, құдай жолындағы сыйлы адамдарға беріледі екен.

Шамам келгенше ұрпақтарымды дін рухында тәрбиелеуге күшімді салып келемін. Содан да болар Бибігүл атты қызым бес уақыт намазын үзбей оқып, оразасын ұстап ислам дінінің бес парызын ақыл-ойымен қабылдап, Меккеге барып

қажылық міндеттерін орындап келді. Қазір Алматы қаласында тұрады.

Үлкен балам Аманбайдан туған Нұрлан атты немерем Шымкент облысы, Ордабасы ауданы Мақташы деген ауылда Шәукер атасы жолын жалғастырып, өз қаражатымен мешіт салды. Мешіт Шәукер қажы атымен аталды.

Ұрпақтарымның ислам діни жолында осындай іс-әрекет жасап жатқандарына Аллаһқа тәубе келтіреміз.

Алдағы уақытта да барлық келешек ұрпақтарыма ислам дінін берік ұстап, Шәукер қажы атамыздың имандылық жолындағы істерін жалғастыруды сұраймын және өсиет етемін.

Кәрім қажы Жалмақанұлы.

ТЕМІРҒАЛИ НҰРТАЗИН

Қазақстан халық жазушысы Темірғали Нұртазин Нұралы атасы ұрпақтарының бірі. Шежіресі былай таратылады:

Нұралы → Көбек → Жанболат → Бөші →
Байкөбек → Нұртаза → Темірғали.

Төменде жазушының энциклопедиялық
өмірдеректерін жазып отырмыз.

(29. 12. 1907, Ресей
Федерациясы Қорған қаласы – 10.04.1977, Алматы)
– жазушы, сыншы, аудармашы, әдебиет
зерттеушісі, филология ғылыми докторы (1963),
профессор Татар медресесінде, орыс мектебінде
оқыған. Петропавл педагогикалық училищесін
(1932), Ленинград журналистика институтын
(1935) бітірген. 1928-43ж.ж. мұғалім, ұжымшар
төрағасы, Солтүстік Қазақстан облыстық партия
комитетінің бөлім меңгерушісі, «Қарағанды
пролетариаты» облыстық газетінің редакторы,
драма театрының директоры болды. 1943 жылдан
өмірінің соңына дейін КазПИ мен КазМУ-де аға
оқытушы, доцент, профессор болып қызмет
атқарды. Шығармаларын өлең жазудан бастаған,
тұңғыш жинағы «Машинист» 1932 ж. жарық көрді.
1944 жылдан әдеби сынға араласқан Нұртазин
зерттеулерінің басты бағыты Абай, Б.Майлин,
С.Мұқанов шығармаларын талдау болды. «Абай –
қазақ халқының данышпан ойшылы» (1937),
«Сәбит Мұқанов» (1958), «Жазушы және өмір»
(1960), «Эстетикалық пікірлердің даму тарихынан»
(1961), «Бейімбет Майлин творчествосы» (1966),
«Шеберлік туралы ойлар» (1968), «Абай және
орыстың классикалық әдебиеті» (1986), т.б.

кітаптары жарық көрді. Нұртазин «Қазақ совет әдебиеті» оқулығын (1971, телавтор), «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» (1973) оқу бағдарламаларын жазды. Нұртазиннің «Мұрат» повесі (1958), «Әңгімелері» (1959), «Адам бекерге жасамайды» (1965), «Ауыл тынысы» (1973) көркем шығармалары, Т.Рысқұловтың өмірі мен қызметі туралы «Үлкен жолда» атты тарихи туындысы (1978) жарық көрді. Орыс тілінде «Сынақ» (1969) романы шықты. М.Әуезовтің «Абай» романының 1-кітабын (А.Б.Никольскаямен бірге) орыс тіліне аударды (1945), Н.В.Гогольдің «Тарас Бульба» (1951), Г.Успенскийдің «Растеряев көшесінің салты» (1953), В.Г.Белинскийдің бірқатар шығармаларын (1948) қазақ тіліне тәржімалады.

МАРАЛ ИШАН ҚҰРМАНҰЛЫ (1780-1841)

Марал ишан Құрманұлы Қостанай облысына қарасты «Қайранкөл» «Әулие көл» атты жерде

Құрман емшінің отбасында дүниеге келген. Руы Нұрымбет.

Нұралы шежіресінде жазылғандай Нұралы мен Нұрымбет рулары Ақсары керейдің Иманәлі атасынан тарайды. XIX ғасырға дейін бір рулы ел болып, қоныстары да бірге болған. Тек кейін бөлек рулық атауларға ие болып қоныстарын өзгерткен.

Шәукер қажының атасы Жанғұлы Нұралы, Марал ишанның әкесі Құрман Нұрымбет аталарын билеушілердің бірі болған екен. Ел аузында мынадай дерек сақталған.

1741 жылы ақпан айының аяғында Жоңғар әскерлері Сыптан ноянның бастауымен қазақ жеріне тұтқиылдан шабуыл жасап, Абылайды тұтқынға алады. Қалмақ ханы Қалден-Серен Абылайды аман қалдырады. Себебі жоңғарлардың ішкі-сыртқы жағдайының ауырлап тұрған кезі болатын.

Жоңғар ханы Абылай ханның кемеңгерлік қасиетін өз саясатының мүддесіне пайдаланбақшы болып, оны еліне көп сый-сияпатымен қайтарады. Баласы Әмірсамен өмірлік дос еткісі келіп, өзінің қазақ әйелінен туған екі қызын қоса береді. 1743 жылы қыркүйек айында Абылайды, қасында Жолбарыс сұлтаны бар, барлығы 35 адамды босатады. Қазақ жеріне аттанар алдында екі қыздың шешесі Абылай ханға бір жағы өсиет, екінші жағынан туыстық өтініш айтқан екен. «Мына қызымнан батыр туады, екінші қызымнан

әулие туады. Мұны аузында иманы, бес уақыт намазы бар адамға бер», - деген екен. “Мұны қайдан білдіңіз?” – дегенде: “Алғашқы қызым дәретке отырғанда дәреті жерді тесіп кете жаздайтын. Ал, екінші қызым үнемі дәретін жасырып, көміп кететін”, - деп жауап беріпті. Елге келген соң “батыр туады” деген қызын Абылай өзі алып, екінші қызды сүйікті емшісі Құрманға қосады. Өзі алған қыздан Қасым (Кенесарының әкесі) туса, Құрман алған Фатима атты қыздан Құлжа, Арал, Марал атты балалар дүниеге келеді.

Марал әкесінен тоғыз жасында жетім қалады. Он үш жасына дейін ауыл маңайындағы медреселерді оқып бітіреді. Одан әрі оқуды ойластырып жүрген күндердің бірінде Ақмешіт (Қызылорда) маңында тұратын атақты Жалаңаяқ ишан “Маған оқуға кел, балам!” – деп түсінде аян береді. Он үш жасында анасымен бірге Қызылжардан Ақмешіт жағына Жалаңаяқ ишанның ауылын іздеп шығады. Жол азабын тартқан жас бала мен ана Ақмешіт маңайындағы Құлманбай ишанның үйіне келеді. Одан әрі жүруге шамалары жоқ Марал анасымен бірге осы үйдің жалшысы болып, малын бағып жүре береді. Байдың малы ұры-қарыдан, ит-құстан аман болады, малдың өлімі де азайып мал басы көбейе бастайды. Баланың қасиетіне көзі анық жеткен Құлманбай ишан бір күні Маралға:

- Балам, қызым Меңлібикені саған қосып, сені қияметтік бала еткім кеп отыр. Түбінде осы азды-көпті байлығымның иесі өзін боласың, - дейді.

Анасы бұл ұсынысты қуана қабылдағанмен Марал елден Жалаңаяқ ишанды іздеп шыққанын, қалайда сол кісіге жету керектігін айтады.

Ақыры, қызын Маралға атастырып, бірақ әзірге білім алу үшін оның жолына бөгет болмай, балашақ күйеу баласын Жалаңаяқ ишанның тұрған жеріне аттандырады. Жалаңаяқ ишан қазіргі Өзбек Республикасының Қаттақорған қаласынан батысқа қарай 70, ал Бұхара қаласының шығысында 50 шақырым жердегі, осы екі қаланың ортасындағы Жам тауының үңгіріндеге мешіт-медресенің ғұламасы екен. Атақты әулие Жалаңаяқ ишанның қарауында 100 шәкірт-қалпесі оқиды екен, 101-ші болып Марал қабылданады. Оқуға зерек, әрі Алла берген жеке басының қасиетінің арқасында Марал шәкірттер арасында айрықша дараланып көзге түседі.

Жалаңаяқ ишанның медресесін тәмамдаған Марал 1810 жылдары туған еліне қазіргі Жамбыл ауданы Пресногорьков жеріне оралады. 1970 жылдарға шейін Пресногорьков пен Ақбалық аулының аралығында Нұрымбет дейтін ауыл болған, Марал ишанның кейінгі туыстарының бір тобы осы араны мекен еткен. Оңтүстіктен елге оралған Марал дін ислам дінін уағаздаумен айналысып, халықтың қалауымен Батыс Сібір

мұсылмандарының Бас мүфтиі болып сайланады, қазақтар арасында ғана емес татар-башқұрт, өзбек тағы басқа халықтар мұсылмандары арасында дін басшысы ретінде беделі өседі. Марал ишанның патша үкіметінің біздің солтүстік өңірді отарлауға байланысты ашқан ғазауат соғысын Батыс-Сібір мұсылмандары тегіс қолдады. 1819 жылы Есеней бастаған қолы ірі жеңістерге жеткенмен кейін жеңілістерге ұшырайды. Қарулы көтерілістен нәтиже шықпайтынын білген Марал ишан Ресей үкіметі басшыларымен келісім жолын іздестіреді. Бұдан әрі Марал ишан туралы сөзімізде нақты деректермен жалғастырсақ, Омбы қаласында 1888-1902 жылдары арасында “Дала уалаятының газеті” деген газет шығып тұрған. Осы газетте “Вдохновенный киргиз Марал Курманов” деген мақала шықты (“Дала уалаятының” газетін; 1888-1902 жж. Құрастырушы Ү.Сұбханбердина. Алматы. Ғылым баспасы. 1994 жыл. 651-656 бет).

Осы мақаладан үзінді келтірейік.

“...Марал сделал попытку вступить в переговоры с русским правительством об отделении киргизов от России. С этой целью он отправил в Омск с старшиною Киреевской волости Байсалом два письма на имя Оренбургского военного губернатора генерала от инфантерии Эссена и командира Сибирского отдельного корпуса генерал-лейтенанта Капцевича. Так как оба письма одинакового содержания, то для выяснения сущности замыслов Марала достаточно привести

содержание одного из этих писем в переводе с татарского: - Господин генерал, за несколько до сего лет на границах Российской Империи существовали благополучие, мир, тишина и спокойствие: и во время тогдашних России государей не имели права и смелости русские без соизволения проходить в землю киргизскую, и киргизы (казахи) тоже боялись выходить в русскую, - а ныне, господин генерал, во времена твои и мои, сделалось так, что русские совсем овладели землею, принадлежащую киргизам, и они последние стали находиться и совсем вошли в землю русскую, почему это так и по каким причинам и обстоятельствам это случилось? От вас ли это, господин генерал, или от нас? И мы, как скоро получаю о вас известие, никак ни сомневаемся, чтобы во времена ваши и наши как российские, так и киргизы могли бы разоряться и расстрачиться, потому что русские все находятся в зависимости вашей, а киргизы все – в руках ваших по прямому предопределению пророка, и я вас, господин генерал, покорнейше прошу дать мне позволение и путь к Государю Императору и сия есть самая убедительная до вас просьба” – деп жазған.

Мақала былай аяқталады:

“По всеподданнейшему докладу графа Нессельроуе, 12 февраля 1822 г. последовало Высочайшее соизволение на вызов в Петербург

Марала Курманова, и тогда же были сделаны об этом все необходимые распоряжения.

Но воспользоваться позволением Маралу не удалось, он вдруг исчез – куда, в точности не известно”.

1822 жылдары патша жандарымдарының қолымен жазылған бұл хабарламадан Марал ишанның қазақ елін, қазақ жерін қорғау үшін қандай жанкешті істерге барғанын анық байқауға болады. Патшаның алдына бару ниетінің өзі үлкен ерлік деп бағалау керек.

Ауызша жеткен деректерге қарағанда, Марал ишанның жоғарыдағы мазмұнда жазылған хатынан кейін Батыс-Сібір генерал-губернаторы Капцевич жоғарғы жақтан қауіпті адам ретінде Марал ишанды жасырын өлтіруге жарлық алады. Капцевич конторында істейтін бір мұсылман бұл хабарды Марал ишанға жеткізеді. Батыс-Сібір мұсылмандар қоғамы ақылдаса келе, басқа жаққа кете тұруға кеңес береді. Осылайша Марал ишан қазіргі Қызылорда облысының Қармақшы ауданына көшіп кетеді. Қоныс еткен жерін өзінің арғы атасы Еменәлі атымен атайды. Марал ишан 1841 жылы қайтыс болып, осы жерге жерленеді, зират “Марал ишан қорымы” деп аталып кетеді. Осы уақытқа дейін жергілікті адамдар Марал ишан аруағына сыйынып, ауырғандар, бала көтермеген әйелдер зиратының басына түнейтін көрінеді. Марал ишанның емшілігі, көріпкелдігі туралы ел

ішінде көп айтылады, соның біреуіне тоқтала кетейік.

Бірде Марал ишанның кейінгі ұрпақтарының бірі сол арадағы кіші жүздің бір шалымен жанжалдасып, сақалын кесіп алады. Бұл қазақ дәстүрінде өте ауыр қылмыс, кісі өлтіргенмен бірдей. Бұл іс екі рудың арасындағы дауға айналып, керей руы жағы сақалын кескені үшін айыбына бір үйір жылқы беруге дейін барады, бірақ бұған жәбірленуші көнбейді. “Айып бұлын өзіңіз айтыңыз”, - дегенде жәбірленуші. “Мен өлгенде денемді Марал ишанның жанына жерлеуге ұлықсат етсеңдер, кешіремін”, - дейді. Керей жағы бұған келісіп, бітімге келеді.

Кенесары Марал ишанның Бибі дейтін апасынан туса, Наурызбай Марал ишанның Асылтас дейтін қарындасынан туған. Марал ишан қозғалысының Абылайұлы Қасым және оның балалары Саржан және Кенесары-Наурызбайлар бастаған ұлт-азаттық соғысымен байланысып жатуының бір себебі осы туыстық қатынаста жатыр. Кенесарының ұлт-азаттық көтерілісін осы Марал ишанның қозғалысынан бастау алды деуге болады.

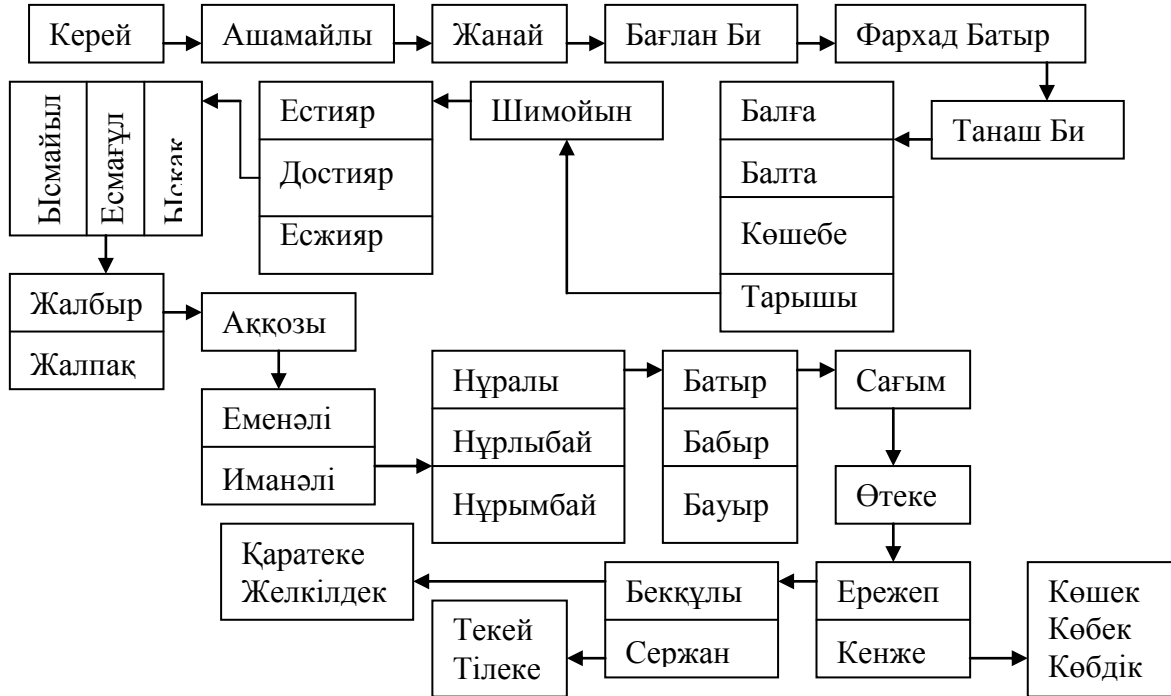
Марал ишанның 4 әйелінен 8 ұл болған. Бәйбішесі Құлданбай ишанның қызы Меңлібикеден Қалқай, Қалыбай, Елібай туады. Екінші әйелінен – Пірзада, Бекзада, үшінші әйелінен Есмұхамед пен

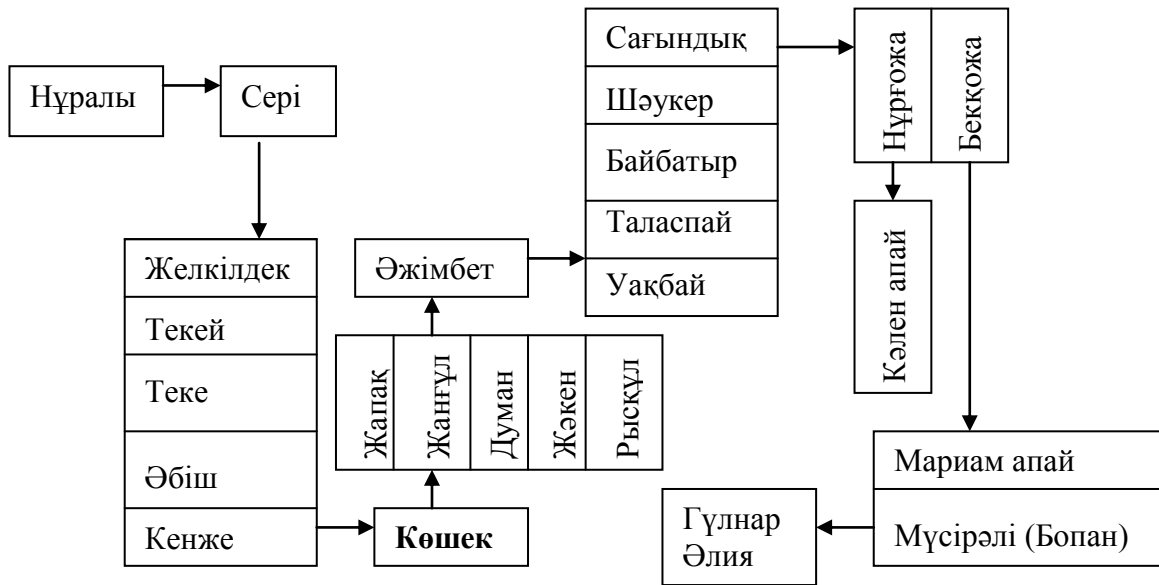
Жармұхамед, төртінші әйелінен туғандар жас кездерінде қайтыс болған.

Қазір Қалқай, Қалыбай, Елібай, Жармұхамед атты балаларының ұрпақтары Қызылорда, Қостанай, Торғай, Астана, Жамбыл, Солтүстік Қазақстан облысы, Өзбекстан жерлерінде тұрып жатыр. Марал ишан өмірінің соңғы кезеңі Қызылорда облысының Қармақшы ауданында өтті. Сондықтан да жұрағаттарының көпшілігі осы арада. Балалары мен немерелерінен де әулие иелері, ишандар шыққан. Қалқай атты бір баласынан ғана 4 ишан шыққан.

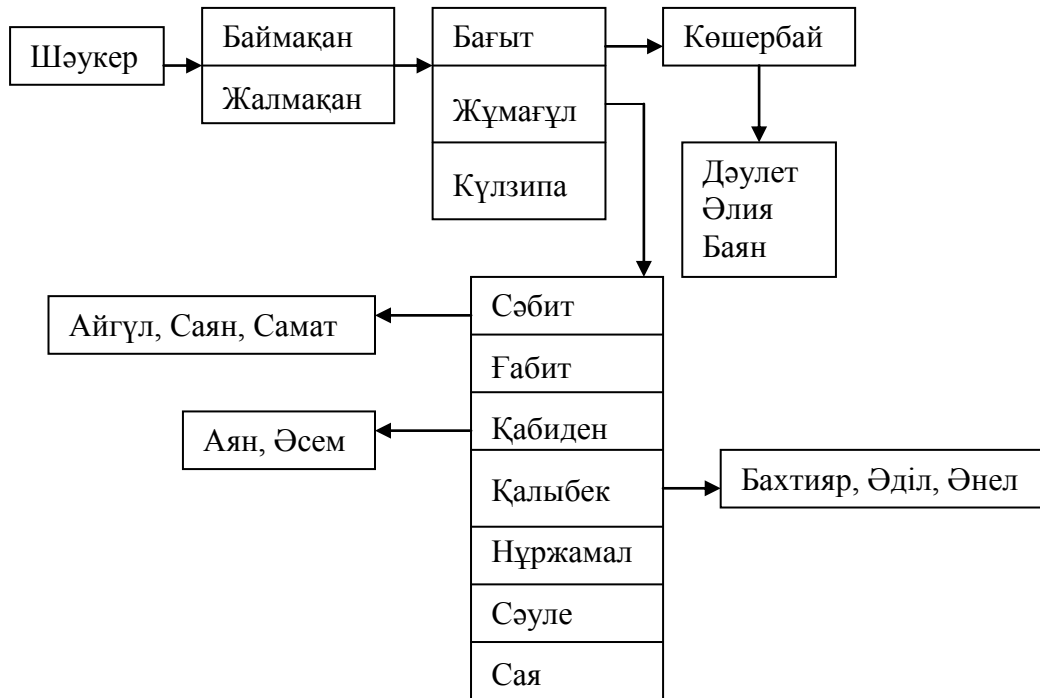
Шәукер қажы Әжімбетұлы осы Қалқай ишанның Мүридi (шәкірті) болып тәрбиесін алыпты. Қалқай ишанның өзімен және оның балаларымен Мекеге барған.

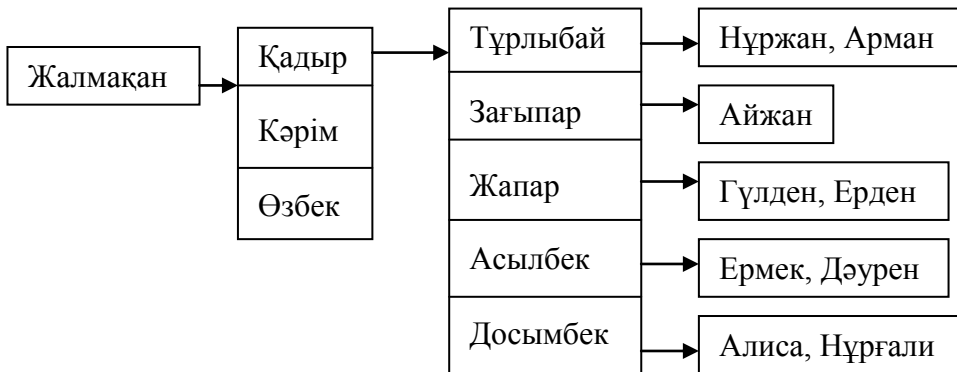
НҰРАЛЫ ШЕЖІРЕСІ

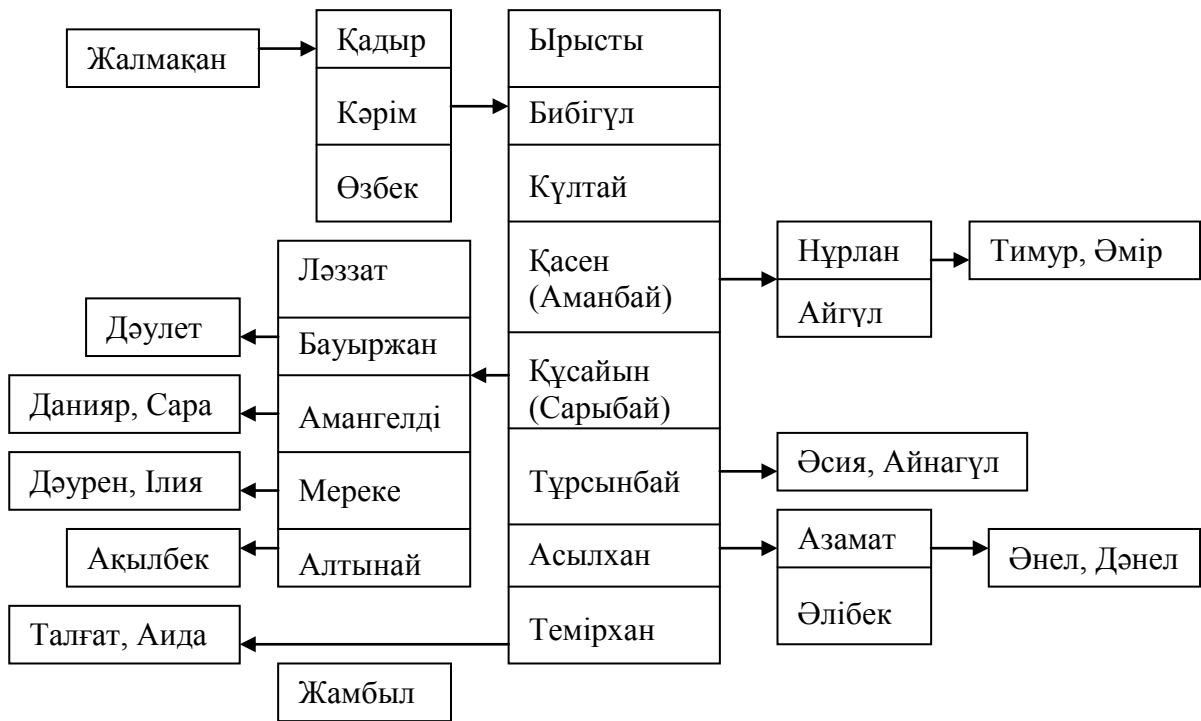

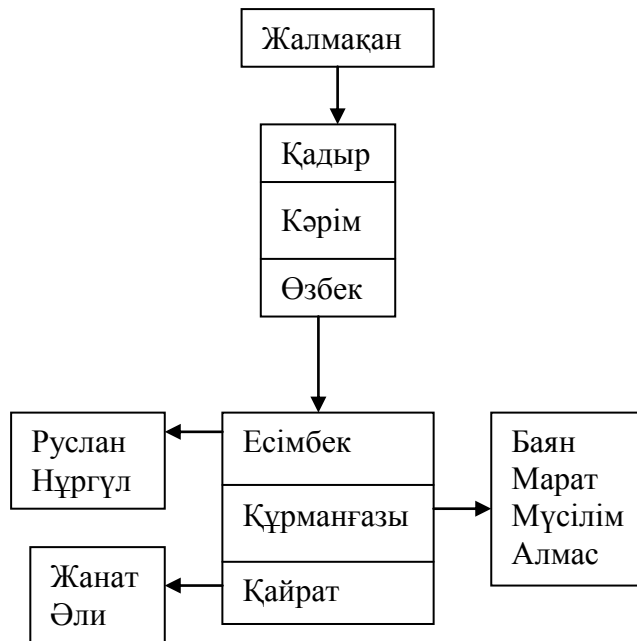

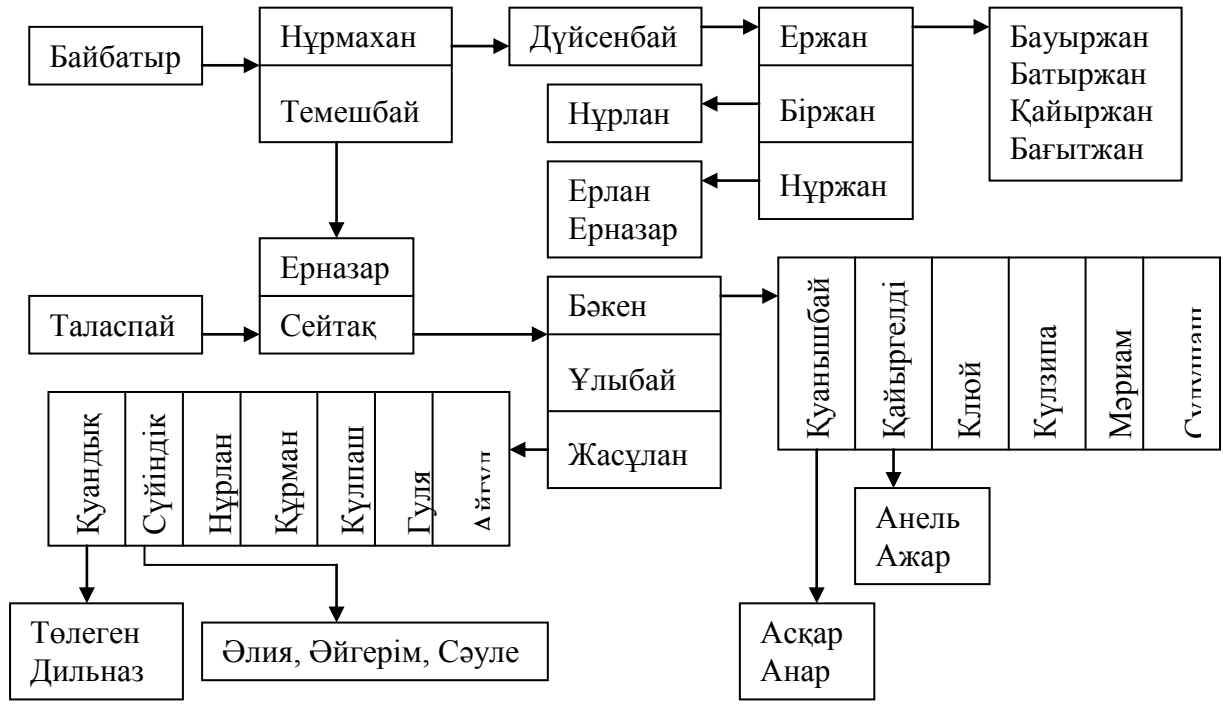

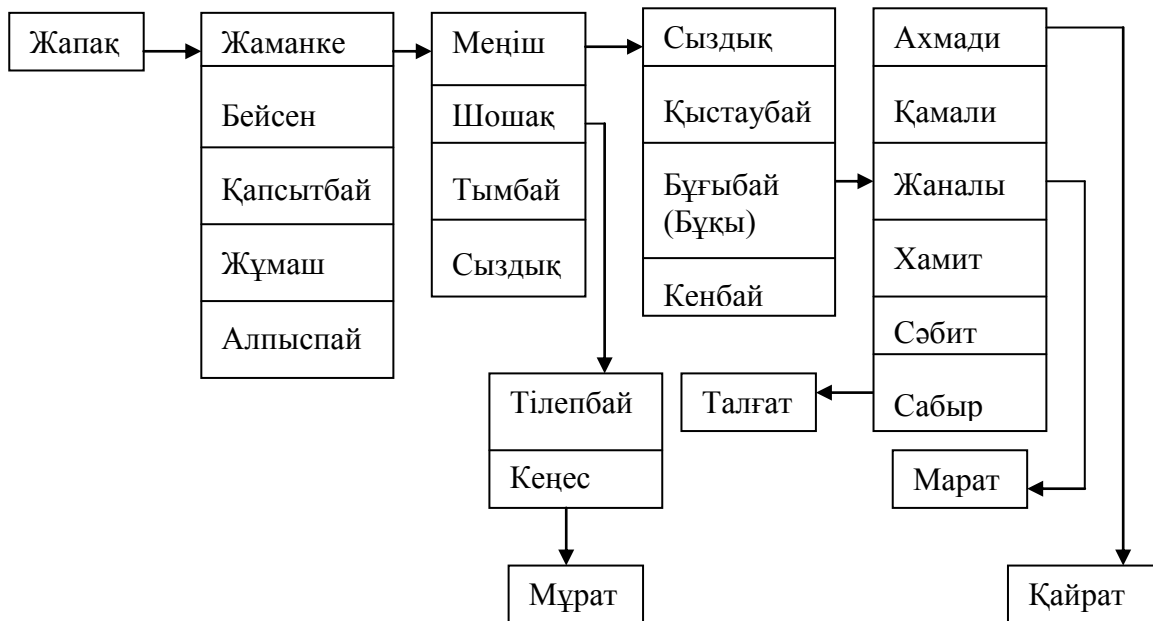

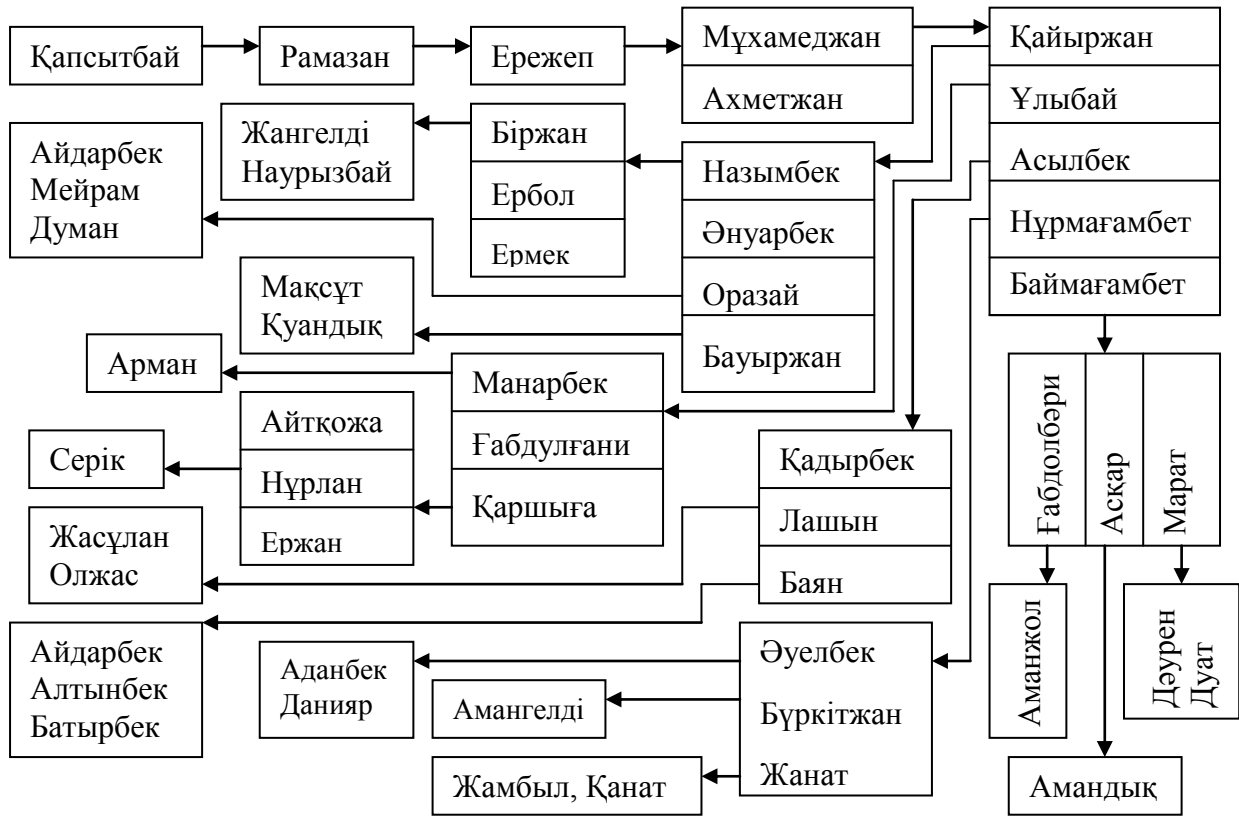

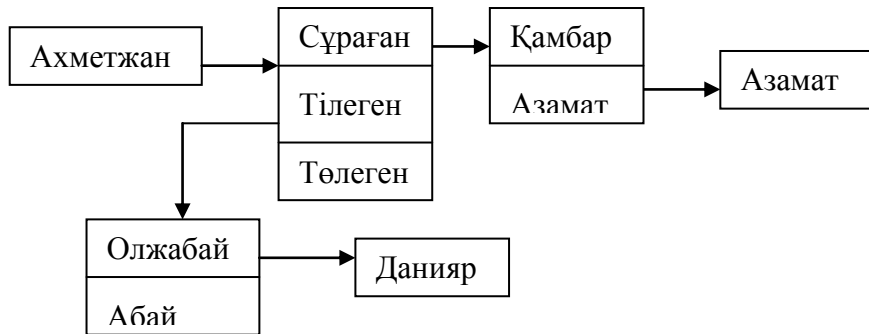

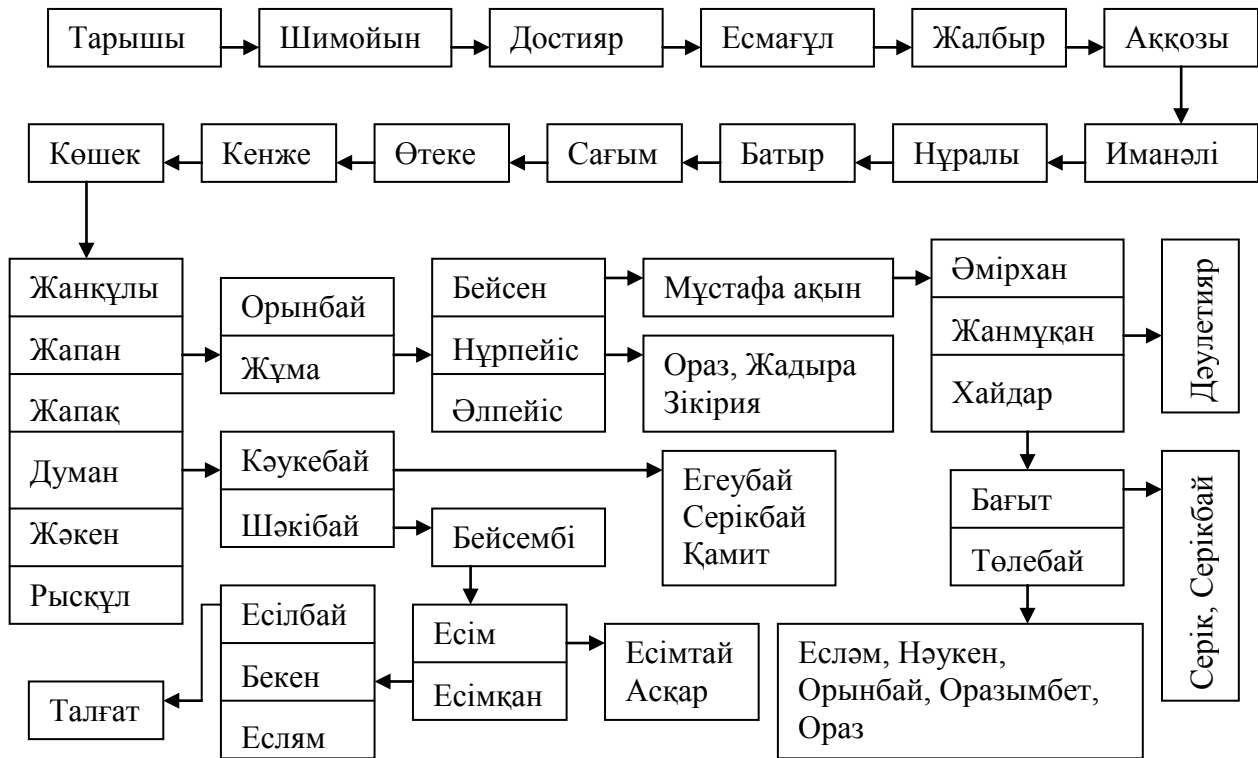

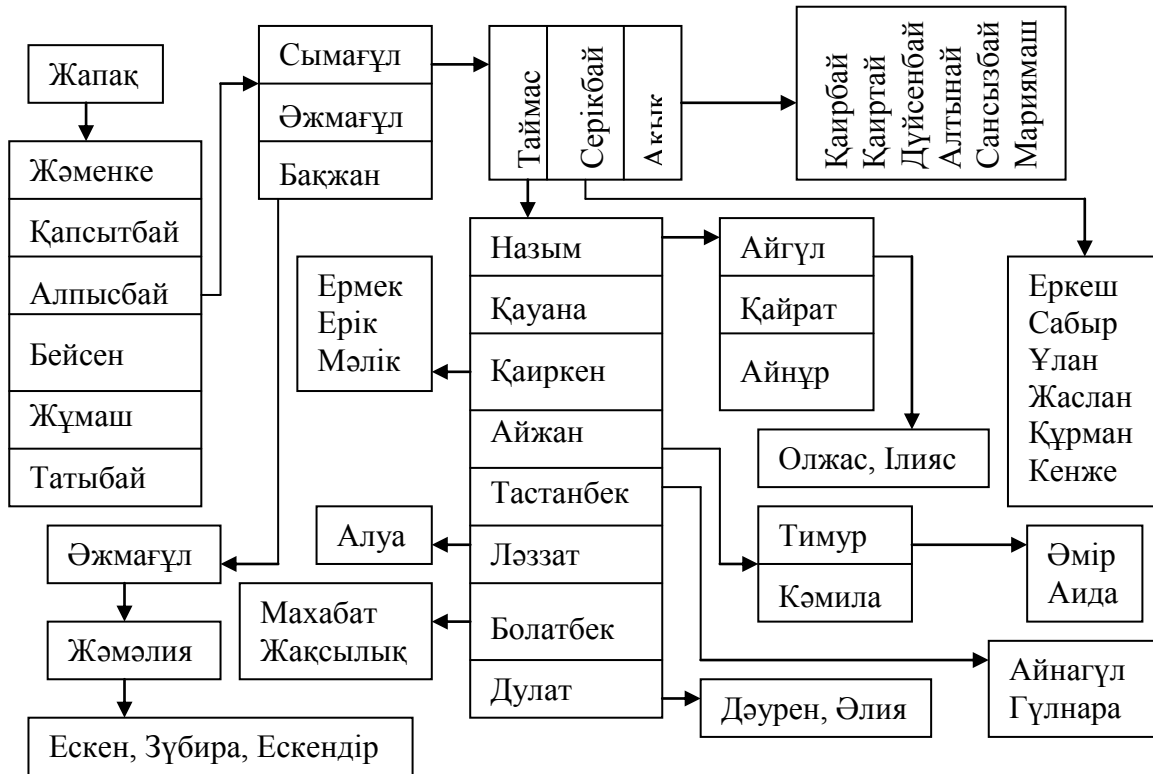

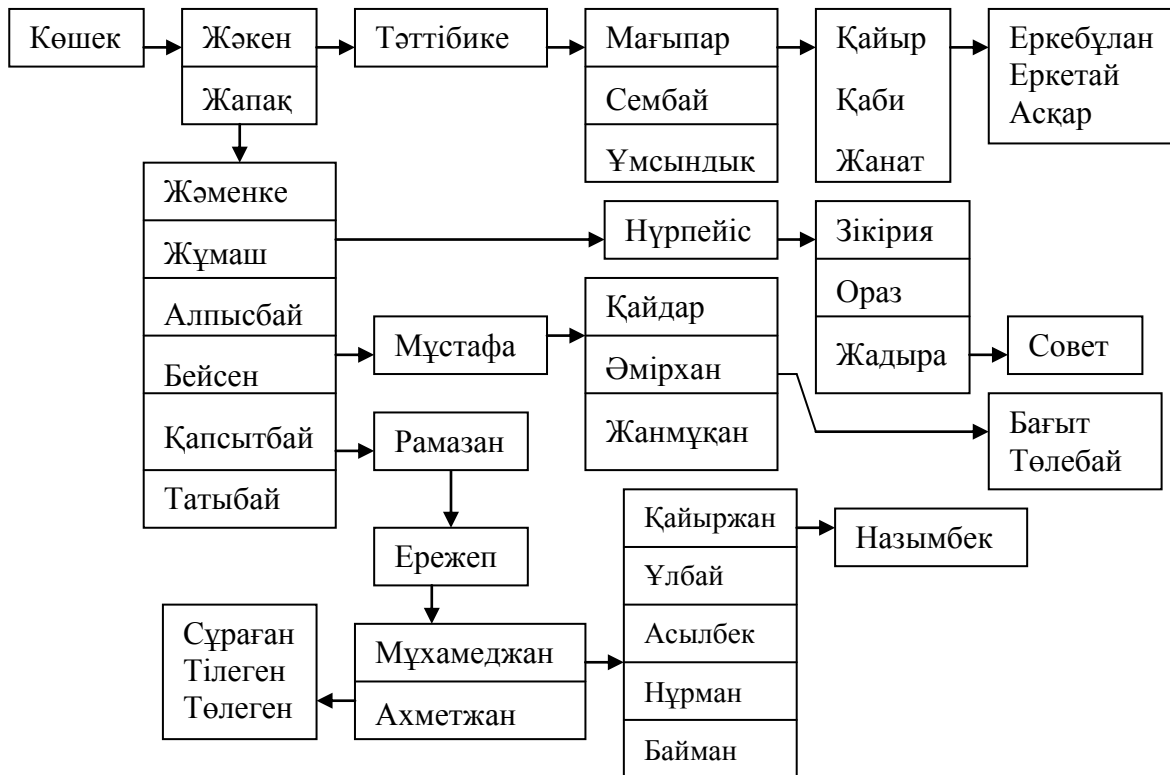

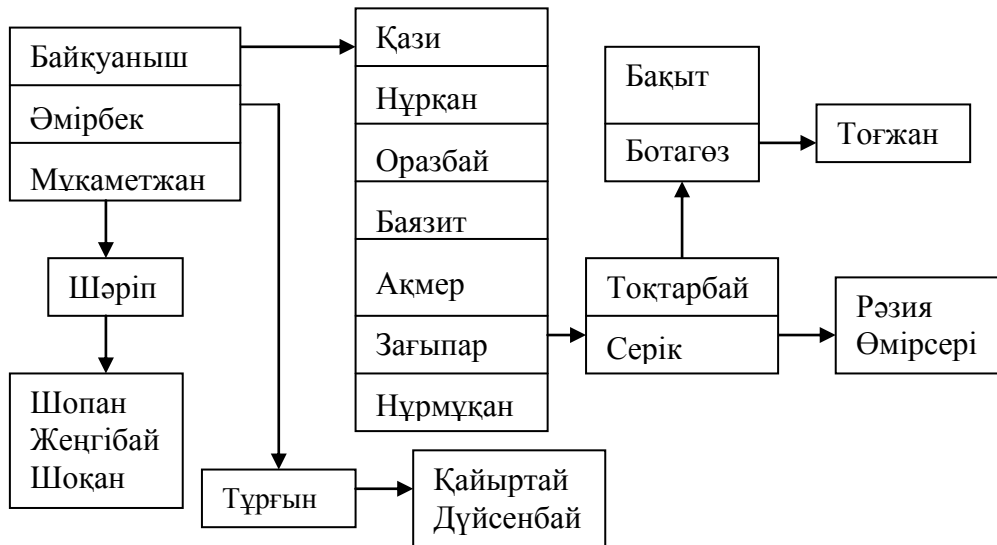

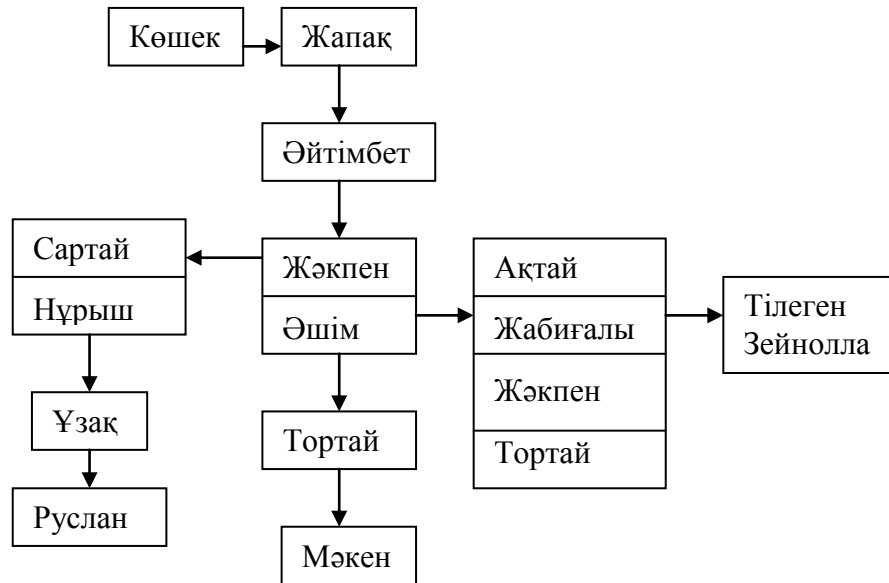

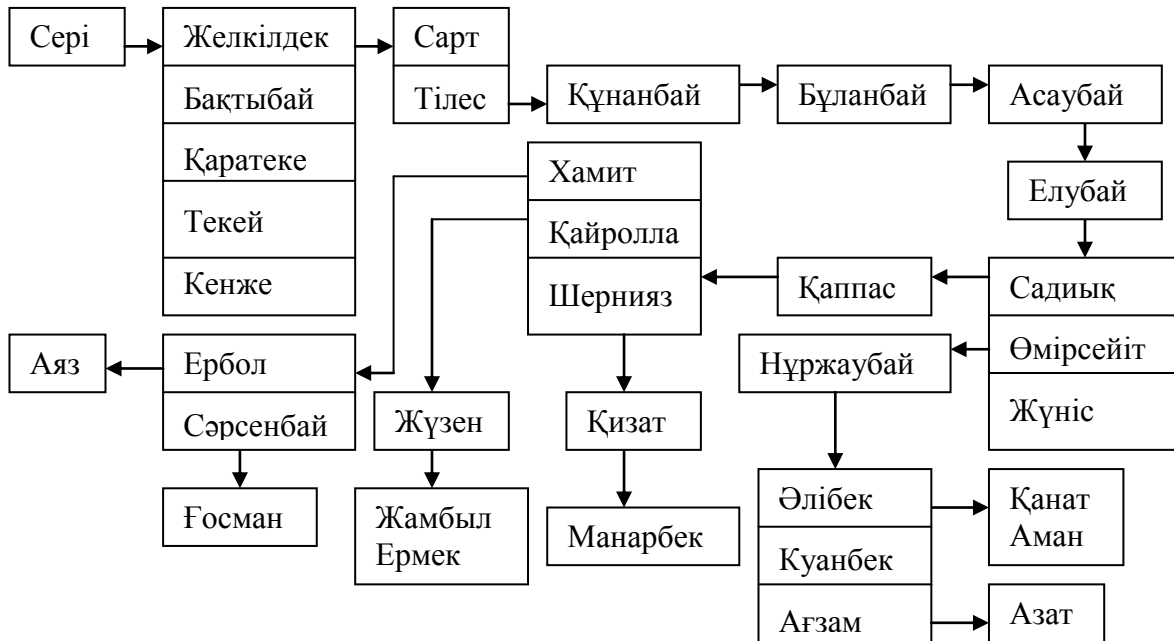

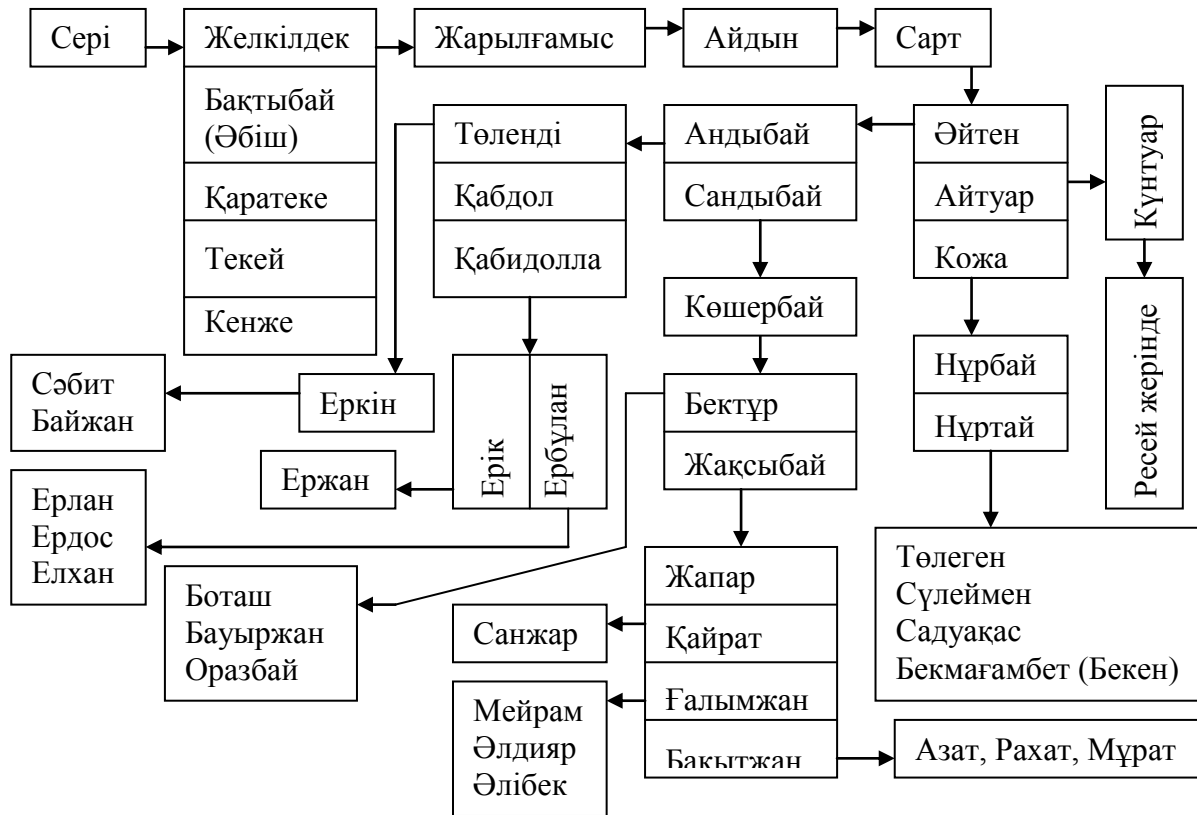

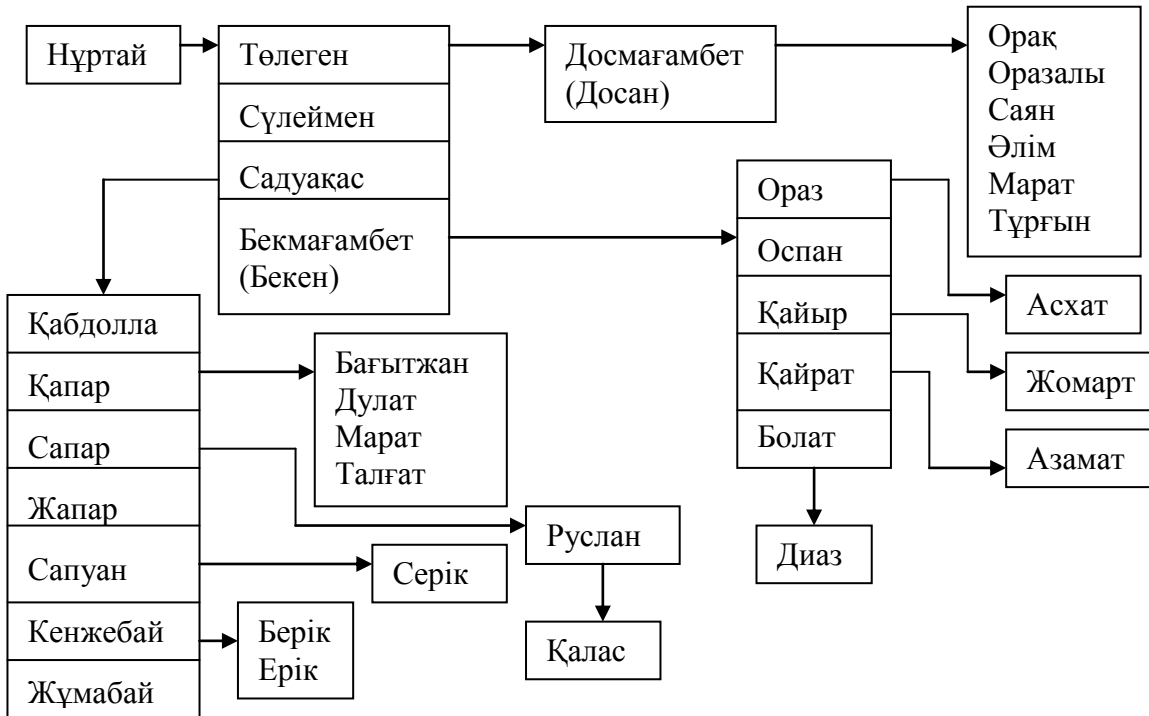

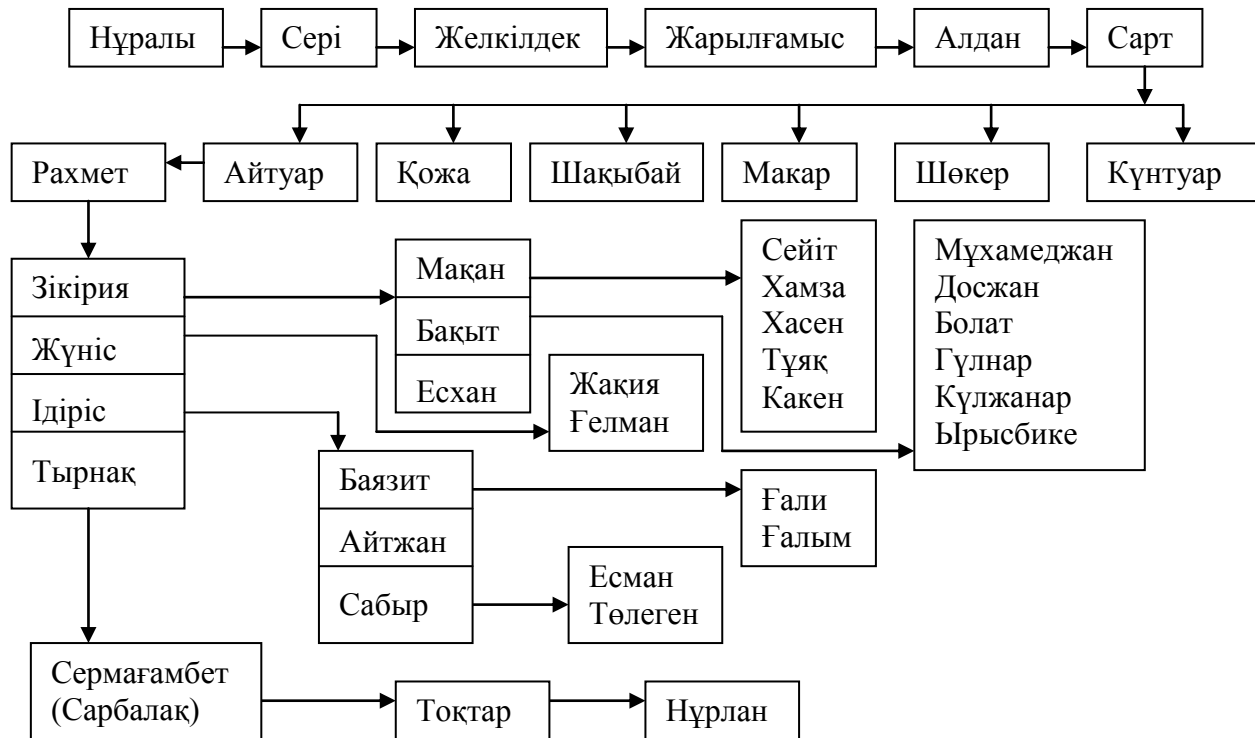

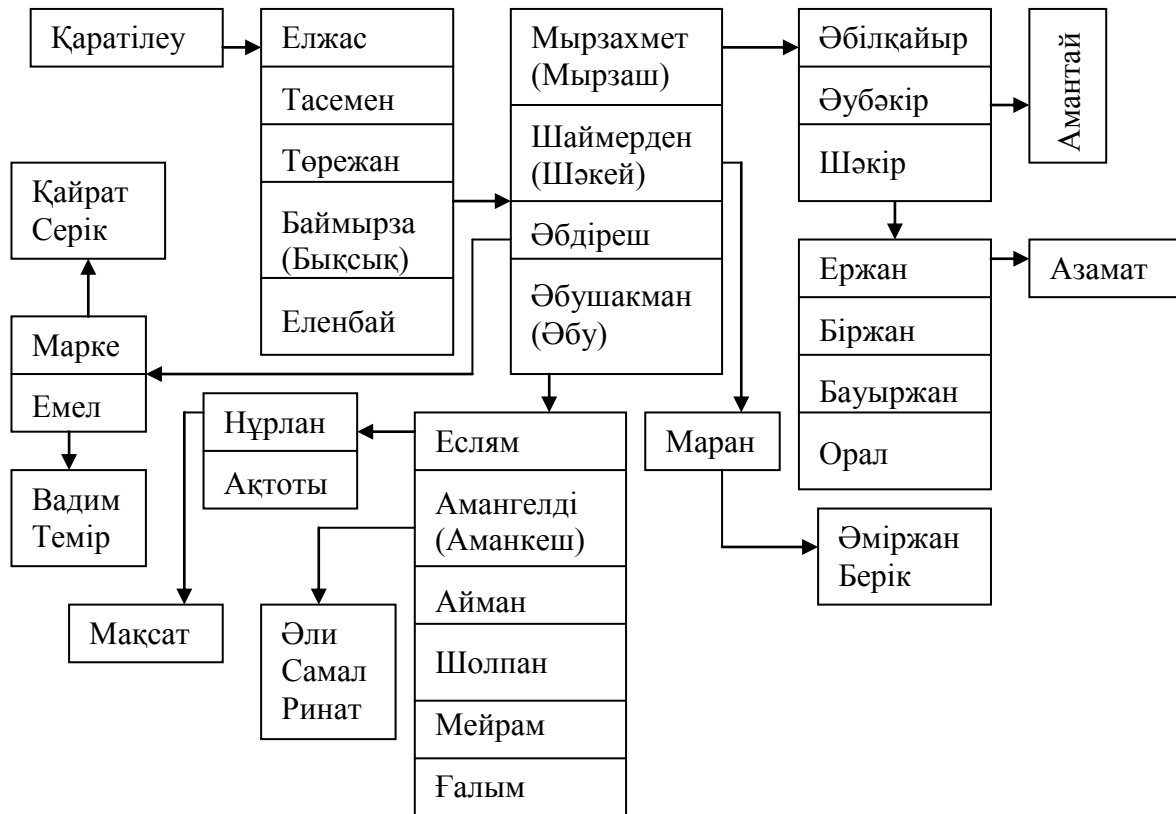
Тілестің бұл ұрпақтары Түмен облысы жерінде тұрып жатыр.

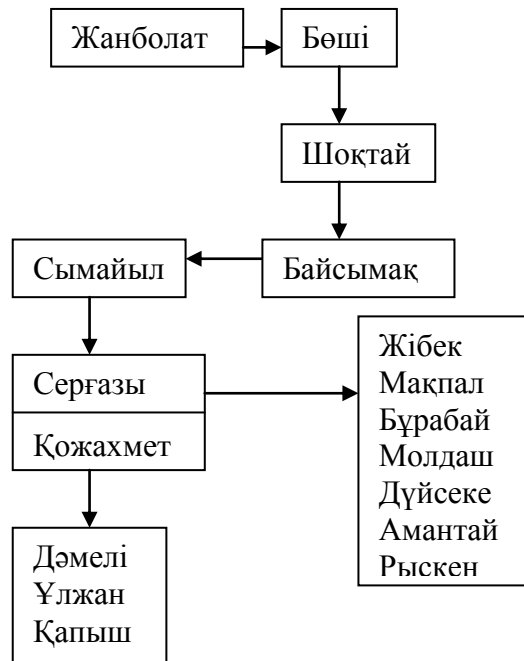

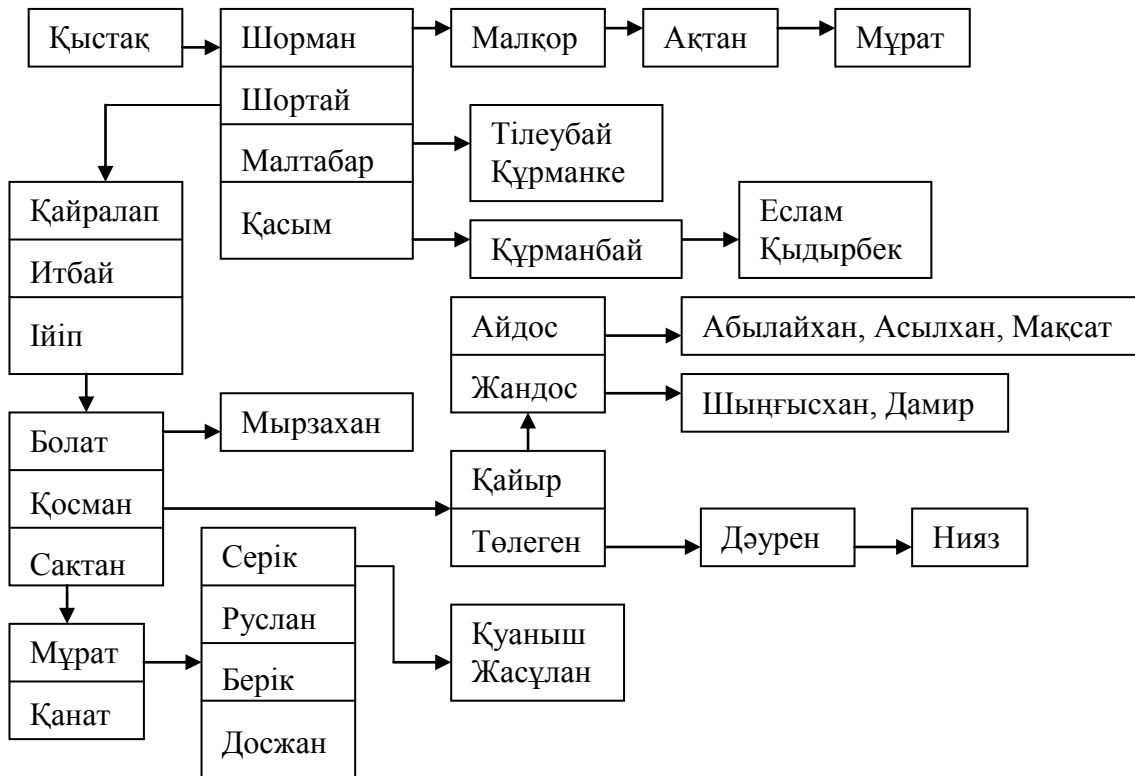

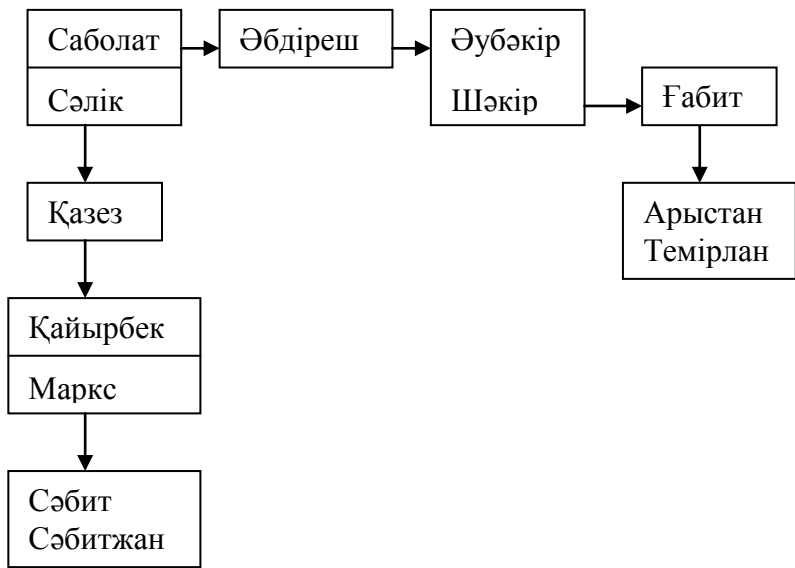

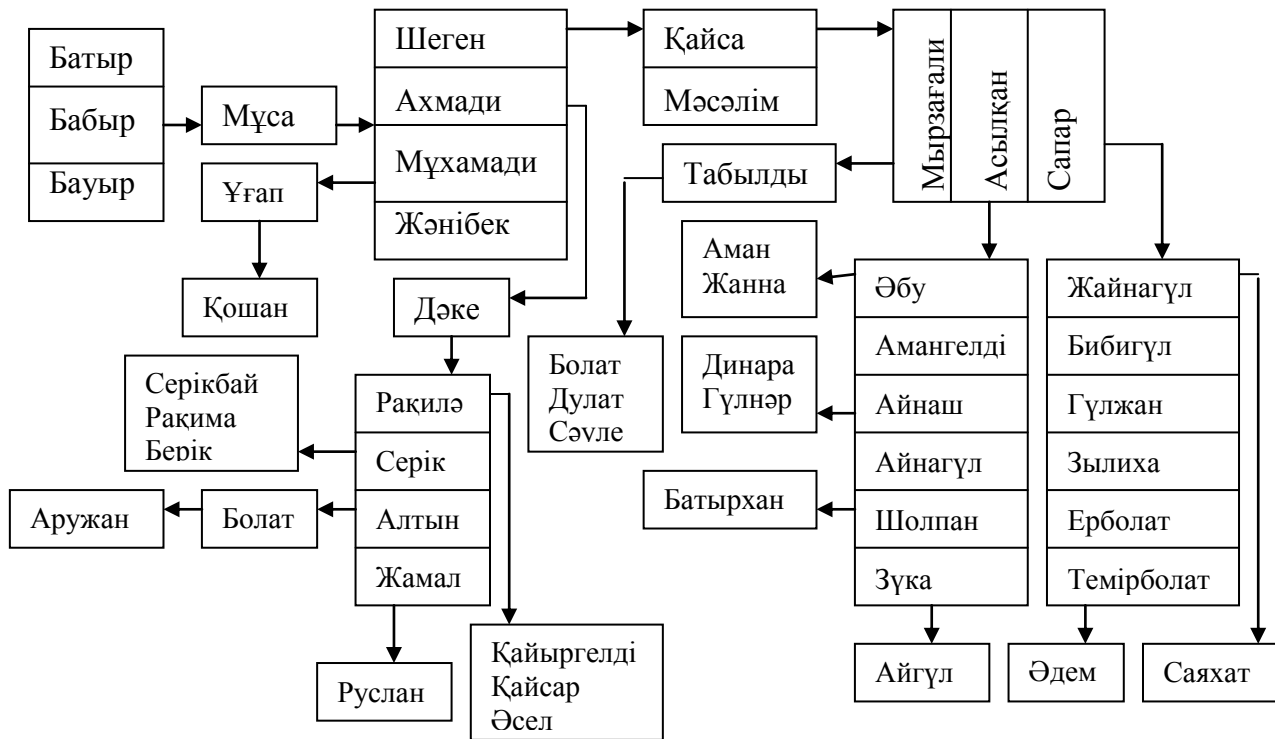

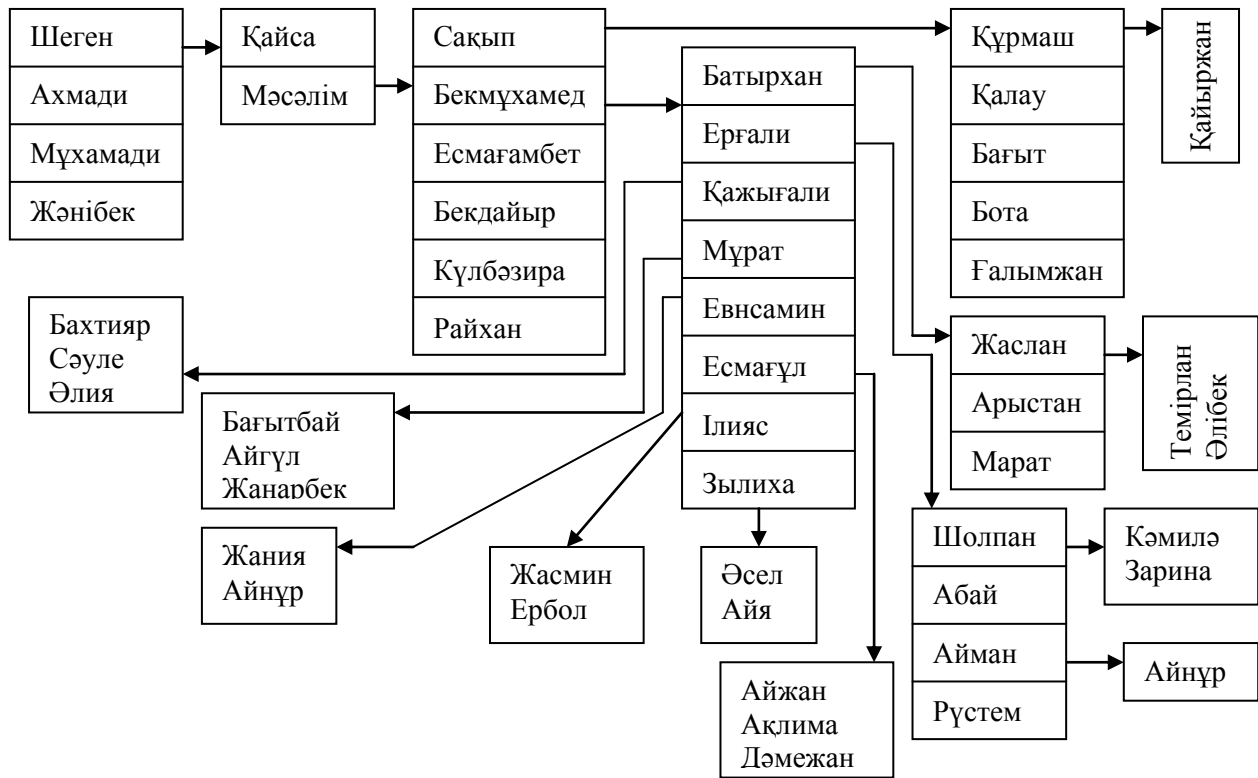

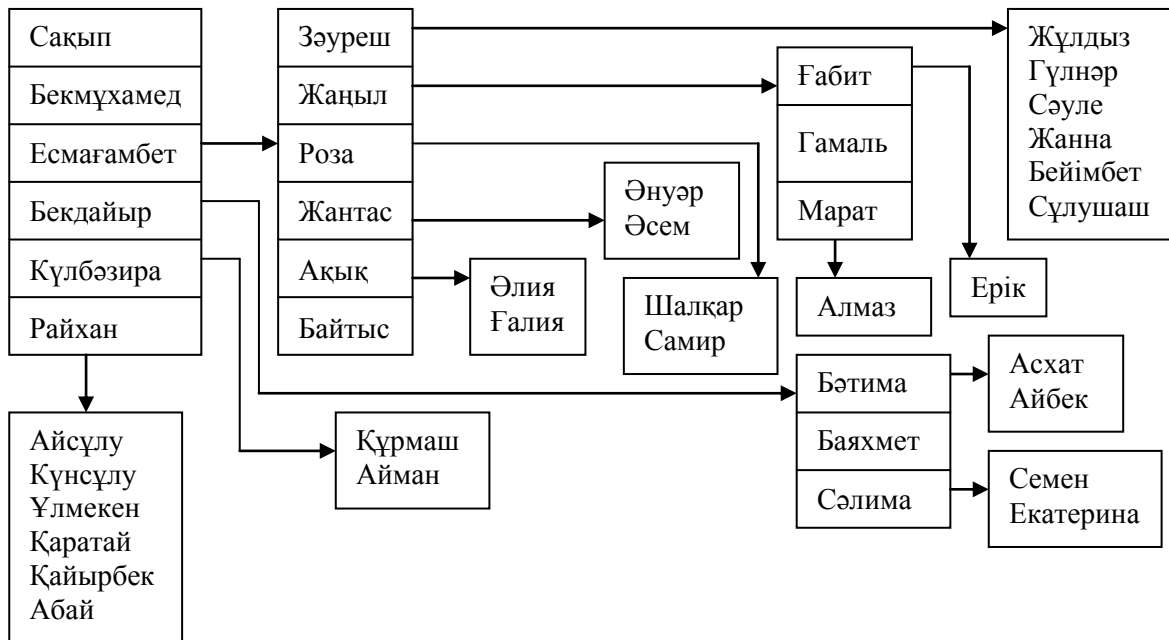

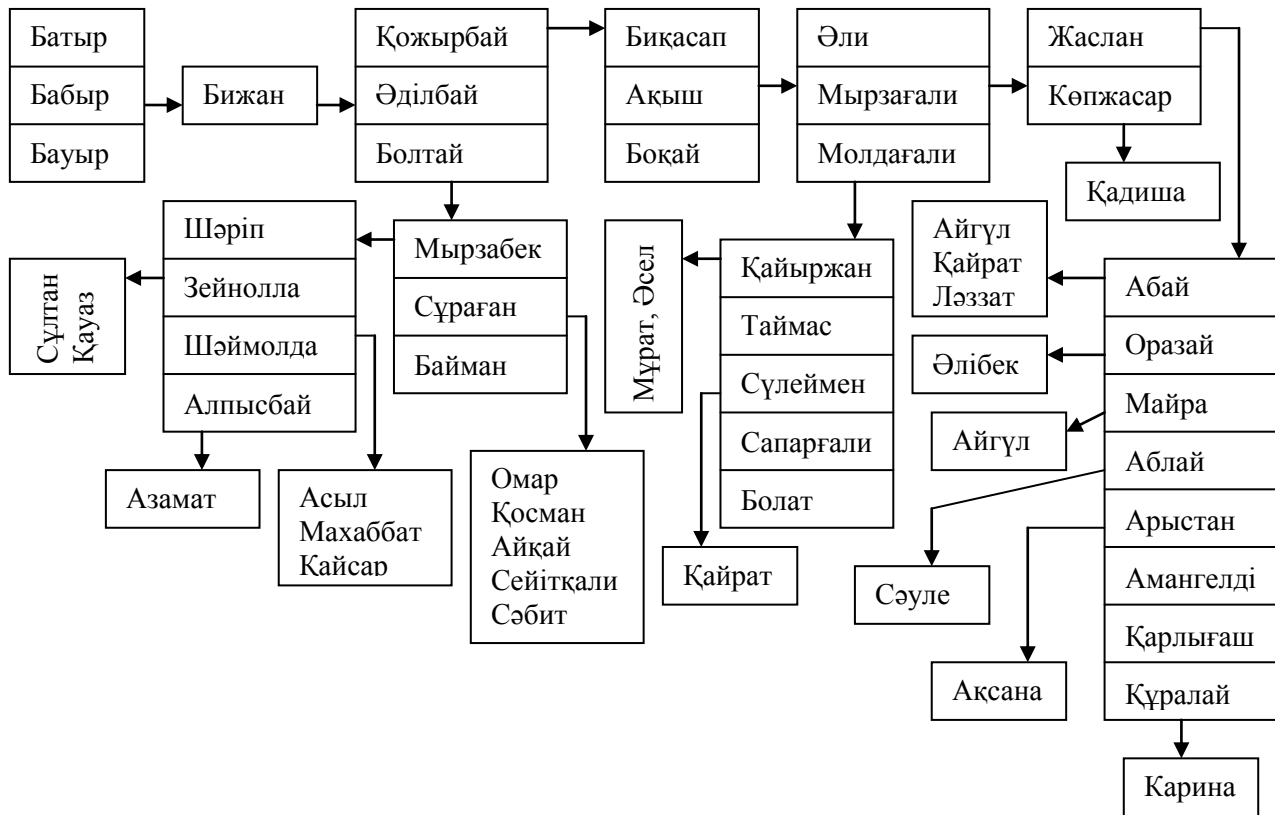

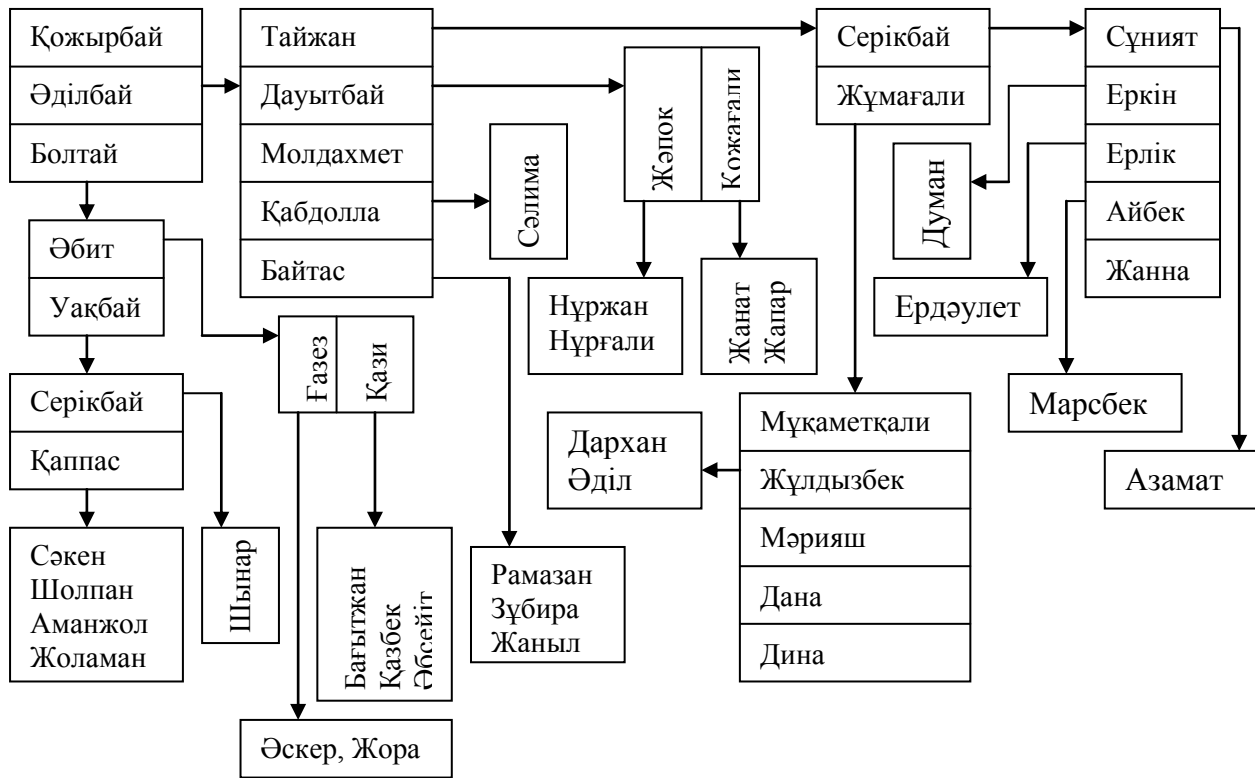

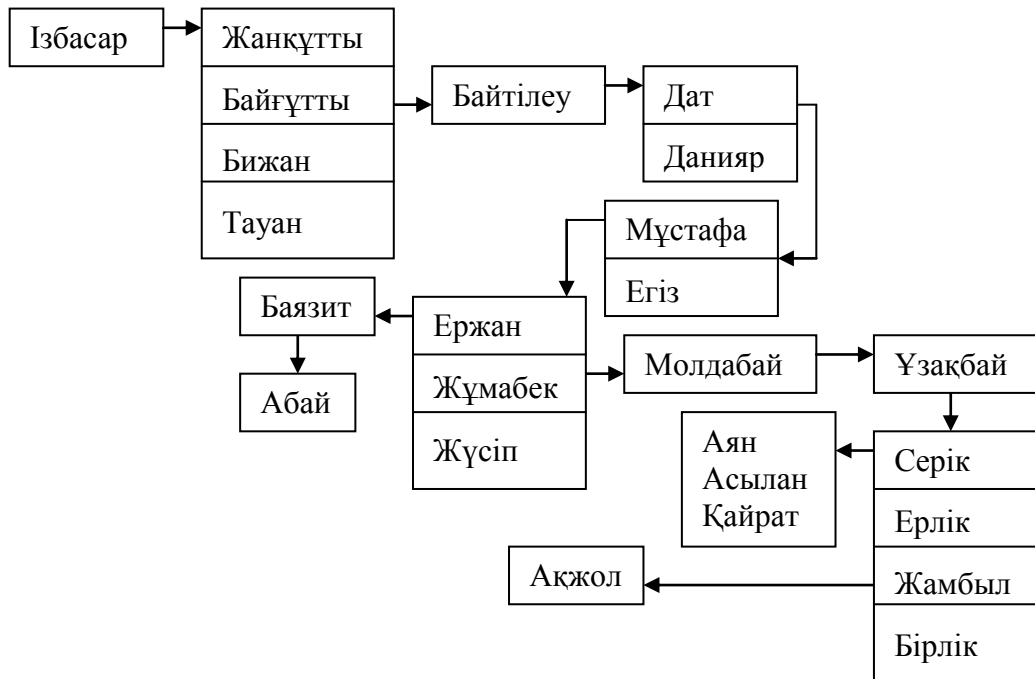

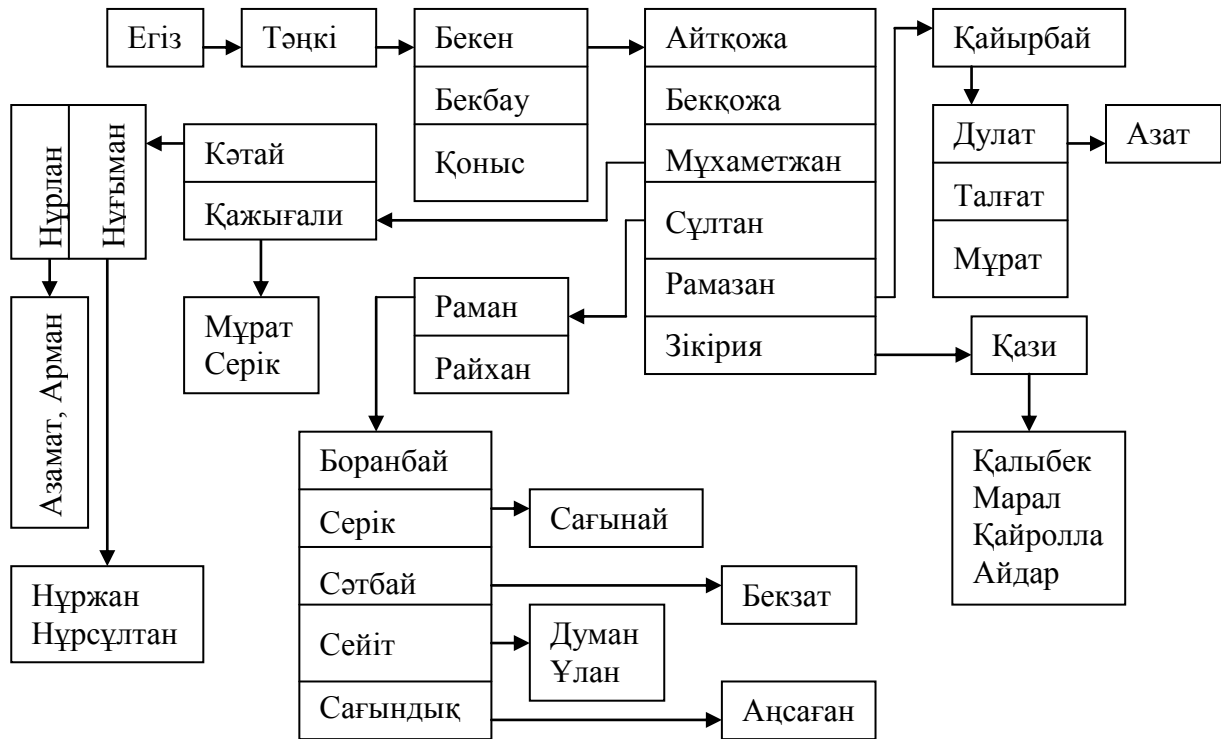

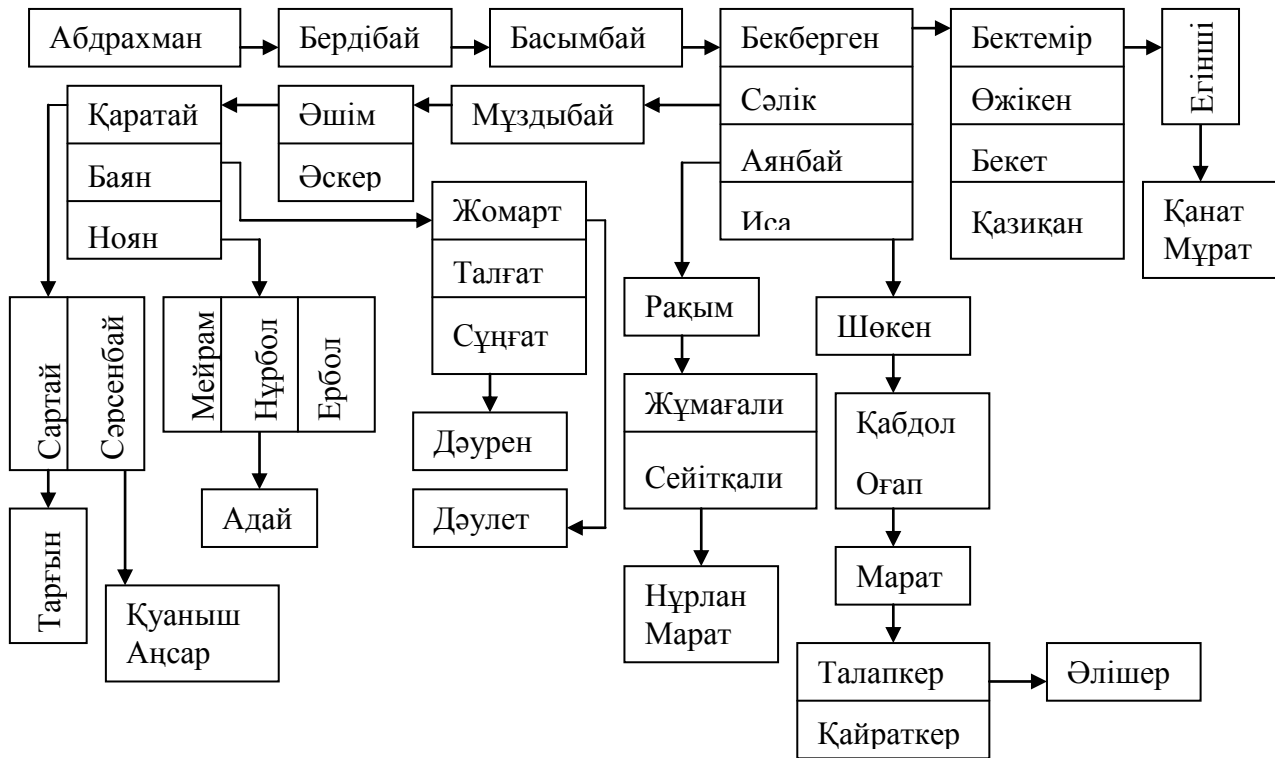

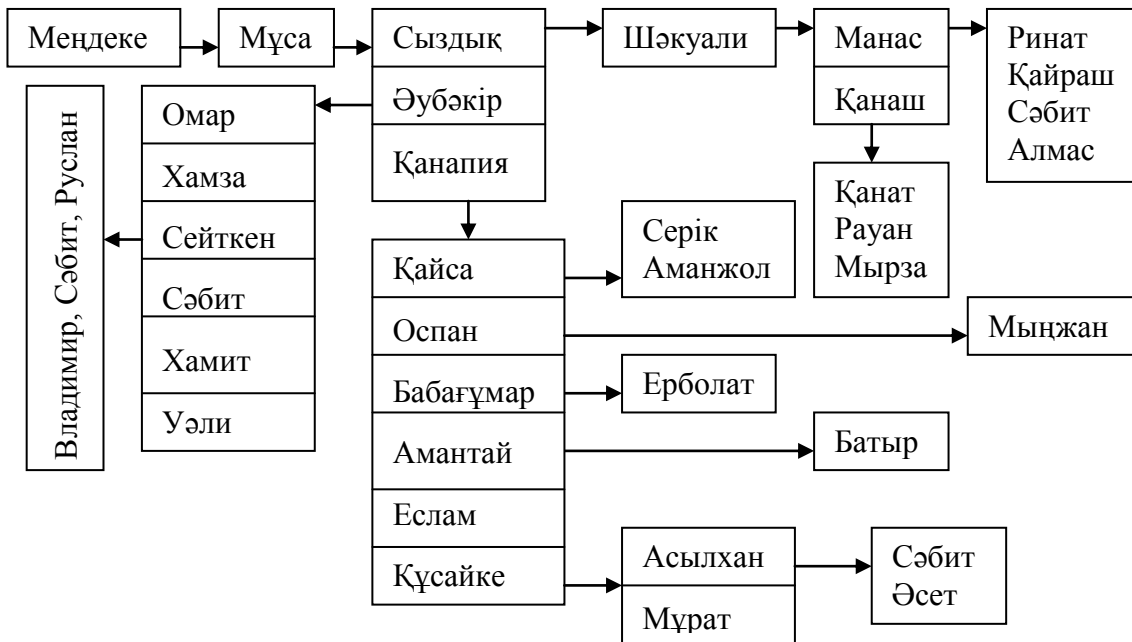

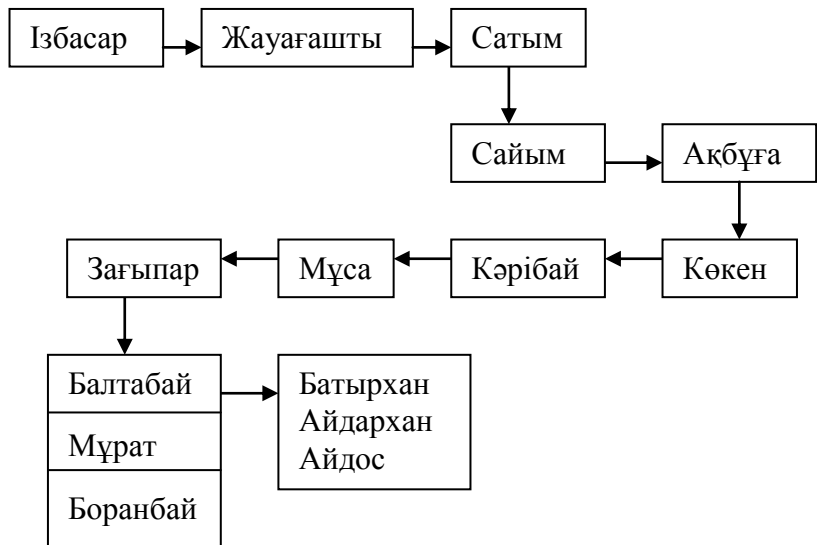

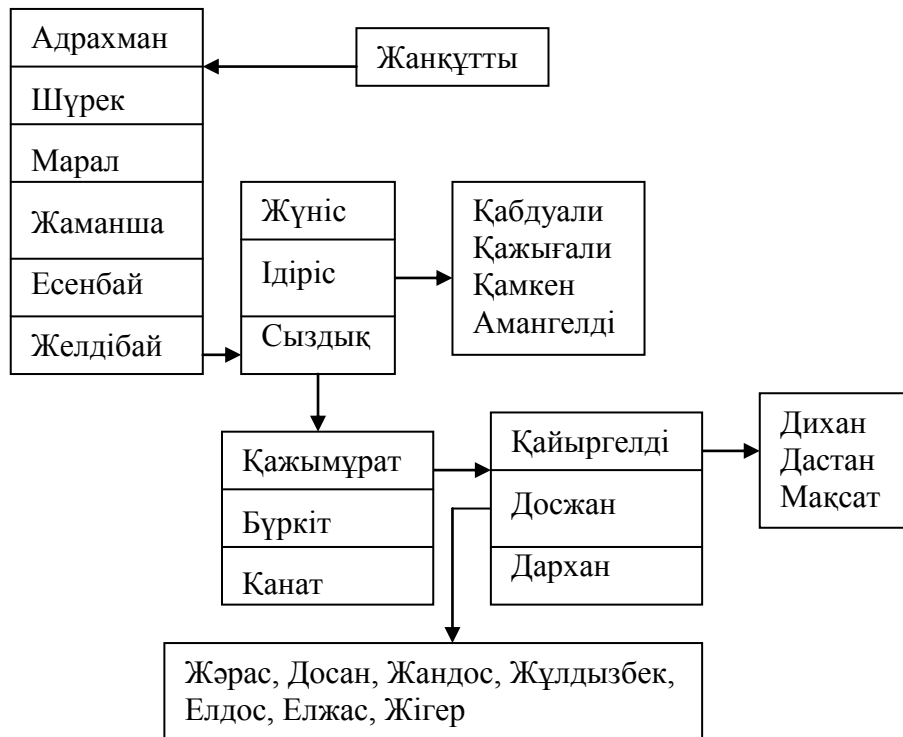

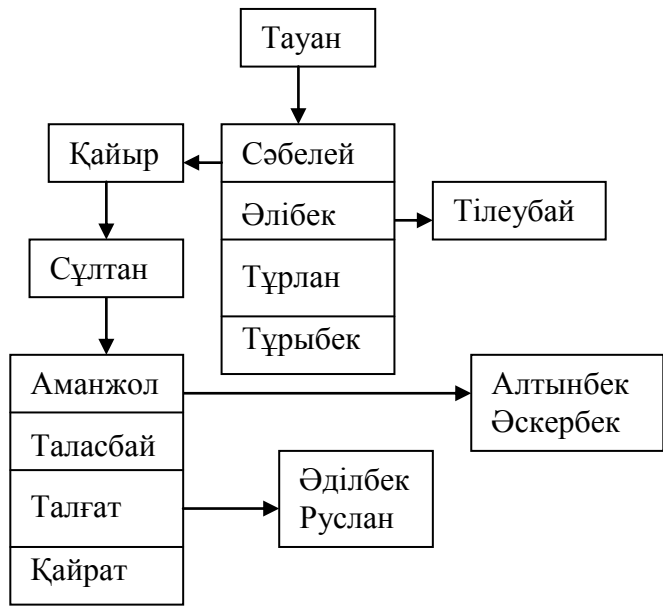

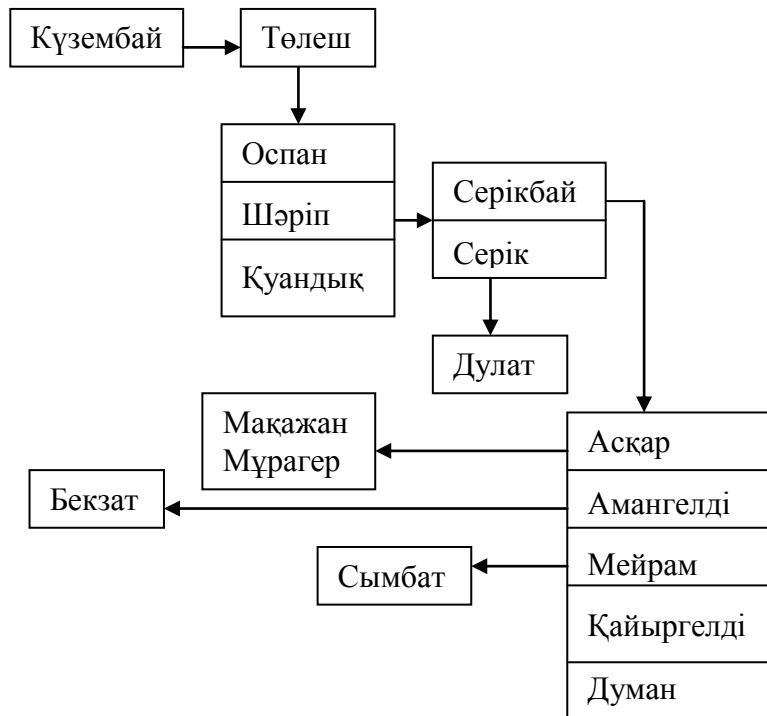

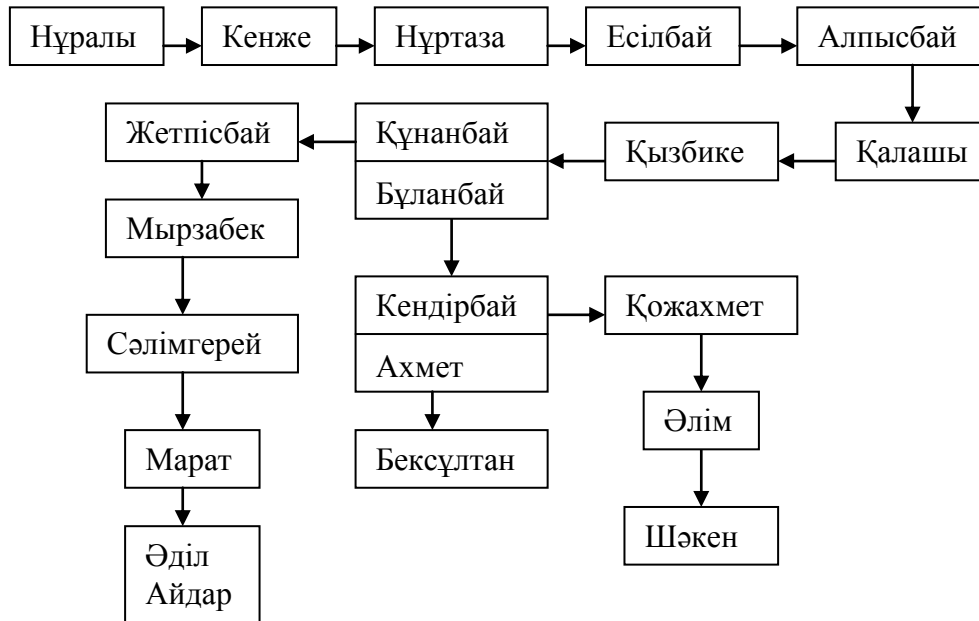

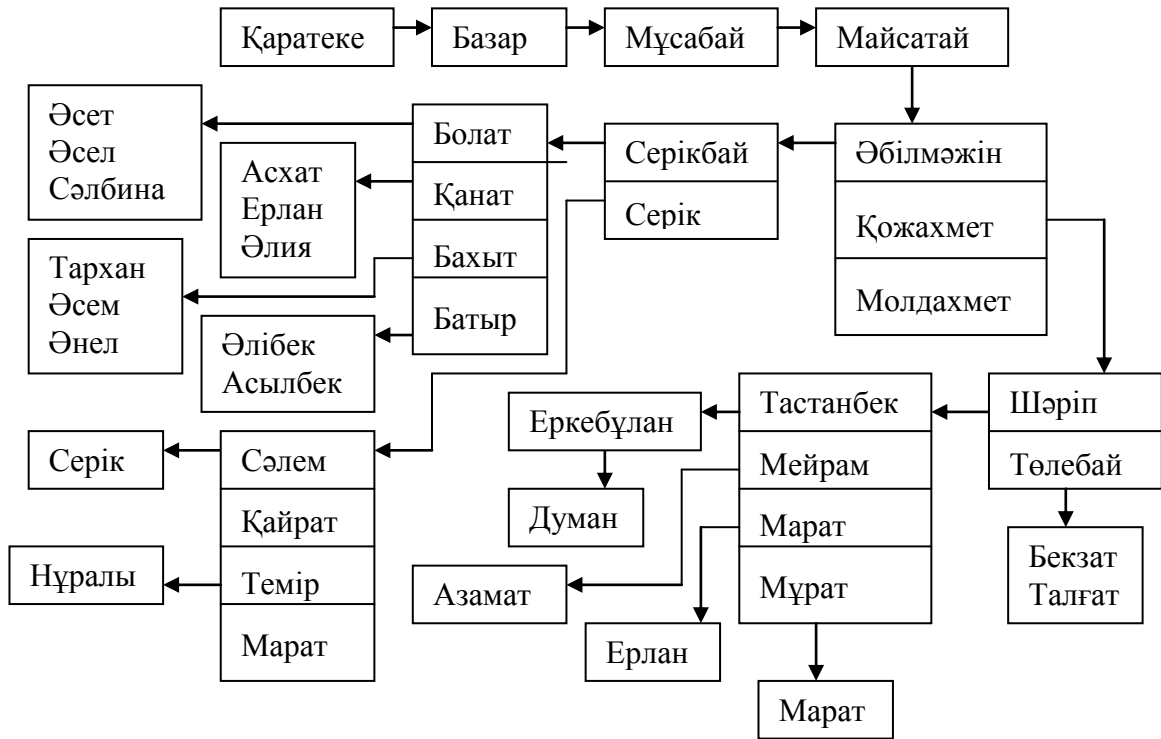

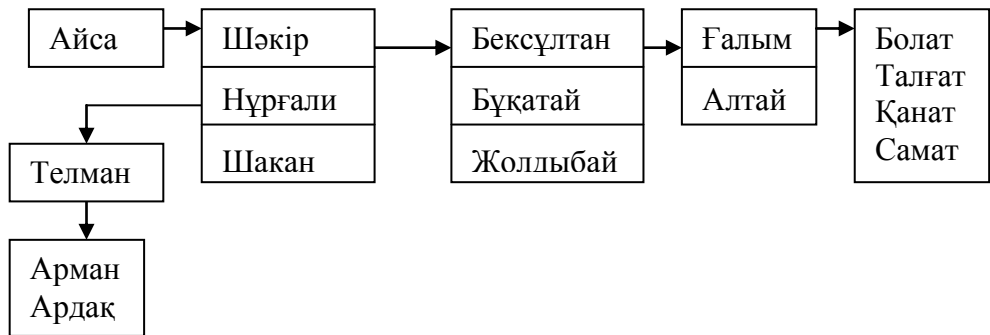
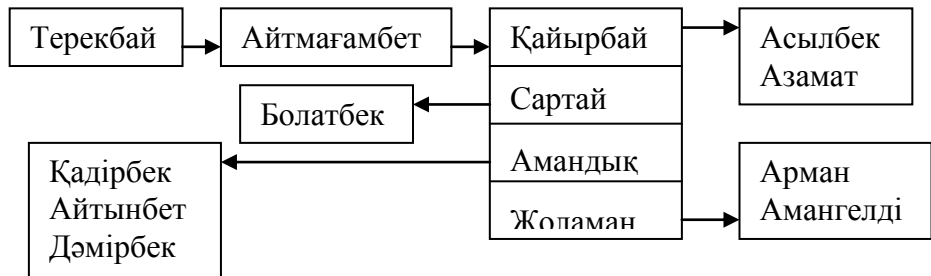

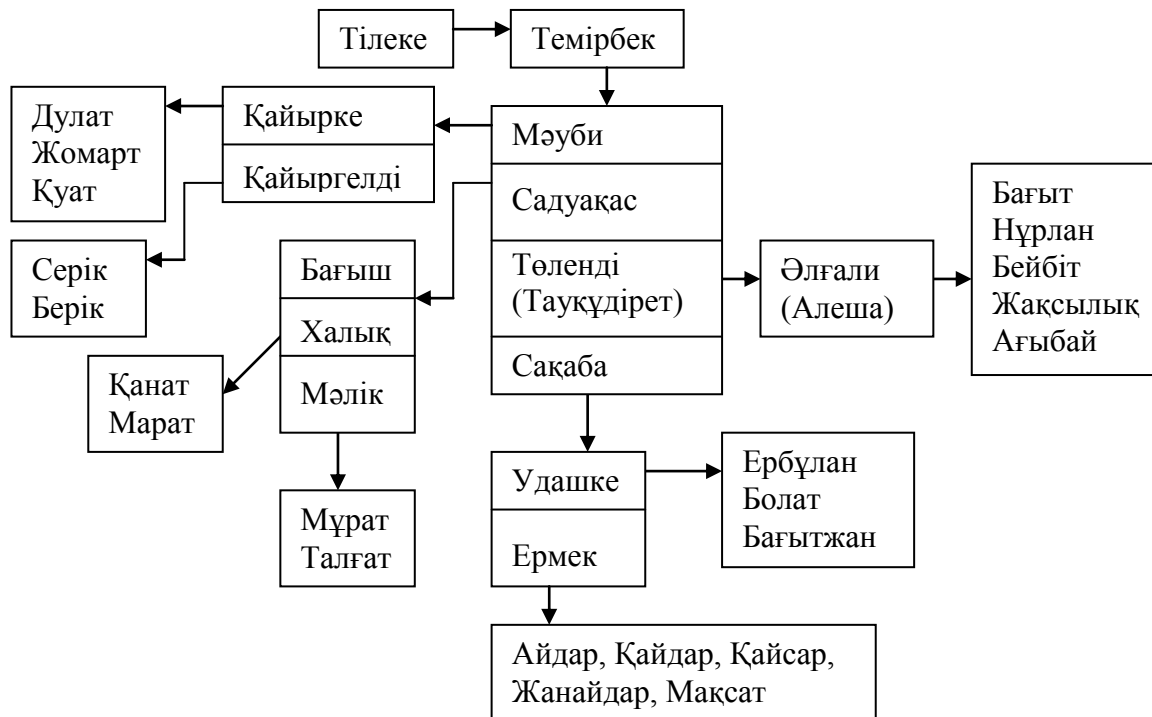

Пайдаланған әдебиеттер

1. Бес ғасыр жырлайды. – Алматы. 1989ж.
2. Айтыс – Алматы. 1965ж.
3. Біржанның белгісіз ғұмыры. «Мәдениет және тұрмыс». – Қаратай Биғожин. 1994 ж. № 1,2.
4. Біржан сал. (пьеса). – «Ленин туы» газеті. № 11. 1988ж.
5. Біржан сал қай жерде туған. Сәркен Барқытов. «Солтүстік Қазақстан» газеті.
6. Аспандағы аққуға әнін қосқан. Ілия Жақанов. «Жұлдыз» 1982ж. № 4.
7. «Теміртас, Асыл Ақық – қарақтарым» - Сәркен Барқытов. «Солтүстік Қазақстан» газеті 22.01.1997ж.
8. Біржан Қарқараға қашан келді. Төлен Қаупынбайұлы. «Қазақ әдебиеті» газеті. 28.04.2006ж.

МАЗМҰНЫ

I. БІРЖАННЫҢ БЕЛГІСІЗ ҒҰМЫРЫ

1. Біржан салдың ата қонысы.....
2. Нұралы Керей елінің қоныс аударуы.....
3. Қожағұл бүркеуі жеріне керейдің сыйбан атасы ұрпақтарының қоныстануы.....
4. Біржанның ата-тегі. Біржан қай жылы, қай жерде туған.....
5. Біржанның белгісіз ғұмыры.....
6. Біржанның шығармашылығы.....
7. Теміртас Біржанұлы.....
8. Нұржан мен Айымжан сұлу.....
9. Біржан салдың шежіресі.....
10. Біржан салдың шығармалары.....

II. НҰРАЛЫ ШЕЖІРЕСІ.

1. Керей шежіресі туралы.....
2. Нұралы шежіресі.....
3. Шәукер қажы және оның ұрпақтары.....
4. Темірғали Нұртазин.....
5. Марал Ишан Құрманұлы.....
6. Нұралы шежіресі.....
7. Пайдаланған әдебиеттер.....

СОЦИАЛ ЖҰМАБАЕВ
КӘРІМ ЖАЛМАҚАНОВ

БІРЖАННЫҢ БЕЛГІСІЗ ҒҰМЫРЫ НҰРАЛЫ ШЕЖІРЕСІ

Редакция алқасы: Қайролла Мұқанов,
Қаратай Биғожин,
Таңат Сүгірбаев

Редакторы: Болат Нұртаев

Авторлары: Социал Жұмабаев
Кәрім Жалмақанов

Компьютерге терген: Нұржамал Байтенова